магія
рай
пекла
цень
сон

сусьвет

СЬВЕТ ВАЧЫМА АРХАІЧНАГА ЧАЛАВЕКА

Размова з Тацянай Валодзінай

Мы пераважна глядзім толькі вакол сябе. Часам асьцярожна зазіраем у будучыню. А мінуўшчына падуладная нашаму асэнсаваньню на нейкі дзясятак стагодзьдзяў. Пераважна выбіраем зь яе карысныя нам факты ці на роўні тэзаў сфармуляваныя ідэі. Зазірнуць жа ў самыя глыбіні, у далёкі дахрысьціянскі сьвет — не наважваемся. Стаім, нібыта перад зачыненымі дзьвярыма. Ведаем, што ў той бясконцай глыбіні таксама нашы продкі, а расчыніць гэтыя дзьверы не стае сілы. Мо баімся? Баімся, што ў містыцы, міталёгіі архаічнага грамадзтва ўбачым пачаткі сваіх усьведамленьняў. Як жа так? Ня можа гэтага быць, кажам сабе, бо ў нашай падсьвядомасьці архаічны чалавек жыве ў выглядзе нейкага дзікуна...

— Як архаічны чалавек разумеў навакольны сьвет, з чаго фармаваліся ягоныя веды і ўяўленьні пра стварэньне, упарадкаваньне й функцыянаваньне Сусьвету? Гэта тое, што ў навуцы называецца карцінай сьвету, што ёсьць падмуркам традыцыйнай духоўнай культуры народу. Дык з чаго яна паўставала? Кім і дзе ўсьведамляў сябе старажытны чалавек?

— Старажытны чалавек, залежны ад прыроды й грамадзтва, несьвядома праецыраваў на Сусьвет сябе й свае абшчынна-родавыя дачыненьні. Кожным сваім дзеяньнем ён засьцерагаўся ад выпадковасьцяў, няўдачаў. Архаічны чалавек канструяваў сьвет сымбалічных формаў, з дапамогай якіх ён пазначаў і асэнсоўваў рэчаіснасьць. Натуральнае станавілася звышнатуральным, прафаннае — сакральным. Так і паўставала карціна сьвету. Сапраўды, мастацкая й нават гістарычная літаратура сфармавалі вобраз старажытнага чалавека як нейкага дзікуна, які дбае толькі пра ежу ці абарону ад ворагаў. Аднак шматлікія міты данесьлі й яскрава сьцьвердзілі, што нашы продкі здольныя былі стварыць вельмі багаты, надзвычай глыбокі й цэласны духоўны сьвет. А ў сьвеце гэтым чалавек ставіўся да навакольля як да нечага жывога, эмацыйна афарбаванага, здольнага адгукацца на ўсе ягоныя запатрабаваньні й надзеі. Няма пакуль ярархіі. Чалавек — гэткая ж частка Сусьвету, як і расьліна, камень, жывёла, гара ці нават сонца.

— А ў чым асаблівасьці карціны сьвету продкаў беларусаў? На што яна арыентуецца? Што ў ейным цэнтры?

— Карціна сьвету беларусаў грунтуецца на сьветаглядзе старажытных індаэўрапейцаў і арганічна ўлучае рысы часу балцка-славянскай супольнасьці. Ейная спэцыфіка вынікае з характару беларуса. У ім гарманічна спалучыліся містыцызм, эстэтызм і надзвычайная вера ў адухоўленасьць сьвету. Беларус нідзе й ніколі не адмаўляецца ад ідэальнага, але зямное яму бліжэйшае. Таму ён найчасьцей ідэальнае, нябеснае пераносіць на зямлю, у сьвет сваіх рэчаў, у сваю хату.

— Дык што, нашы продкі абагаўлялі рэчы?

— Прадметны сымбаль — гэта й функцыянальная рэч у культурнай прасторы й, адначасна, абсалютна рэальны прадмет. Сымбаль узьнікаў з рэальных якасьцяў прадмету. Так, сэмантыка дзяжы грунтуецца на тым, што ў ёй замешвалася рашчына. Рытуальныя функцыі хамута вынікаюць з наяўнасьці ў ім адтуліны. У архаічным грамадзтве знакавае і ўтылітарнае — як бакі аднаго мэдаля.

— А як гэтыя рэчы функцыянавалі ў рытуале?

— Як прыклад возьмем качаргу. Качаргой працавалі ў печы, і таму яе гэтак жа паважаюць, як і агонь. На качаргу нельга наступіць, бо ўдарыш па носе. Качарга — сымбаль хлопца, мужчыны. Вось чаму дзяўчына, якую сваталі, зьвязвала матузком качаргу й чапялу, каб сватаньне адбылося. А яшчэ качарга, калі стаяла ля печы, замяшчала сабою хатняга духа, дамавіка. Таму гаспадыні глядзелі, каб у качарэжніку было суха, каб сьмецьце не валялася. Разам з тым, у качарэжніку, як прытулку хатніх духаў, і наагул нечысьці, мог пасяліцца чорт. Вось фрагмэнт запісу, які зрабіў вядомы беларускі этнограф Павал Шпілеўскі ў сярэдзіне пазамінулага стагодзьдзя:

Кажуць, быццам бы баба-чараўніца вызвала нячысьціка на барацьбу. Іх падзяляў невялічкі плот зь вербаў. Дазволена было выбраць любую зброю. Баба выбрала ожаг, а нячысьцік — вілы. Чорт першы кінуўся на чараўніцу, але ягоныя вілы засчаміліся ў плоце. Баба прапіхнула ожаг і так уходала праціўніка, што той мусіў з сорамам зьбегчы.

— Якім чынам нашы продкі маніфэставалі адпаведнасьць чалавечых дачыненьняў касьмічным структурам?

— Вось сьвет прыроды — магутны, непрадказальны й таямнічы. А побач — хата, у ёй стол, дзяжа, акно. Паміж імі — чалавек. Ва ўяўленьні архаічнага чалавека гэта ня толькі падобныя сыстэмы, яны — сымбалічна тоесныя. Касьмічная будова Сусьвету суадносіцца са структурай дрэва, з будовай хаты. Верху, небу будуць адпавядаць дах і абразы, птушкі. Ствалу — жыцьцё зямное. А ніз тоесны ягоным насельнікам. Увогуле хата нашых продкаў — найбольш цэласная мадэль Сусьвету. Зірнем на традыцыйны інтэр'ер

сялянскай хаты. Заўсёды печ была й пачаткам, і цэнтрам гэтае хаты. І менавіта печ сымбалічна пазначае цэнтар Сусьвету. Печ — сакральнае сховішча агню, які сілкаваў сям'ю энэргіяй сонца й космасу. Акрамя таго, печ — унівэрсальная касмалягічная мадэль. Ейная аснова, падпечча, раўнуецца да нізу, падзем'я. Чалесьнікам адпавядае жыцьцё зямное, а комін будзе прыпадабняцца да верху, да каналаў сувязі з самім небам. І пячныя прылады таксама маюць сымбалічнае значэньне. Пячное начыньне мэтафарычна рэпрэзэнтуе саму печ. Патэльня на сымбалічным роўні выступае як сусьветны камень. Больш вузка — пуп зямлі. Як у замове:

На моры, на кіяні стаіць куст. У тым кусьце ляжыць скаварода, пад скавародай ляжыць чорная руна. Пад той чорнай рунай ляжыць зьмяя Шкурапея.

Наўпроставае судакрананьне зь печчу вызначае ўспрыманьне пячных прыладаў як сымбалю агню — прычым, агню амбівалентнага, бо сумяшчае ён ідэі сьмерці й нараджэньня, нябеснага й зямнога, сьветлага й цёмнага. Сваім рытуальным скарыстаньнем пячное начыньне здымае проціпастаўленьне зямлі й неба, верху й нізу.

— Як уяўлялі старажытныя людзі стварэньне сьветабудовы, пераход ад Хаосу да Космасу?

— Паводле той лёгікі, што, дэманструючы стварэньне, чалавек здольны й сам вяртацца туды, да цэнтру й першапачатку, каб ачысьціцца й зноў пачаць справу. Касмагонія прачытваецца праз сымболіку грэбня — таго, якім мы карыстаемся штодня, і ягонага варыянту — ткацкага часальнага грэбня. Менавіта грэбень і выступае сакральнай прыладай, пры дапамозе якой з хаатычнага, неапрацаванага льну ствараецца ўжо ўпарадкаваны пачатак — валакно. Так грэбень

робіцца прадметам-мэдыятарам паміж прыродным і культурным.

— Але ж гэта шлях, як я разумею, да магічных дзеяньняў, да чарадзейства?

— Сапраўды. З дапамогаю такіх рэчаў ня толькі чалавек мог зьвяртацца да іншага сьвету, але й дэманы, розная нячыстая сіла атрымлівалі канал сувязі зь людзьмі. Учытаемся ў фальклёрны запіс:

Паклала грабянёк пад галаву й сказала: «Суджаны-раджаны, прыходзь маю галаву часаць». Не жагналася й не малілася Богу. І толькі заснула — як чую — палез нехта ка мне пад галоў, вымае грэбень і падыходзіць да мяне. Зьняў зь мяне дзяругу, падняў, пасадзіў на ложку, сарваў з маёй галавы хустку й давай мяне грэбнем прычэсваць. Часаў, часаў, ды як ірване, аж у мяне галава затрашчала.

Зрэшты, і ў некаторых рытуалах, зьвязаных з замовамі, лекаваньнем, расшыфроўваецца плаз уяўленьняў пра стварэньне чалавека. І зноў мы вяртаемся да печы, бо менавіта печ станавілася тым пупам зямлі, дзе магчымае перанараджэньне. А яно патрабавалася ў экстрэмальных выпадках, пры цяжкіх хваробах. Продкі верылі, што жыцьцё нельга папраўціць, яго трэба «паправіць наноў». І тады, прыкладам, маленькае цяжка хворае дзіця «перапякалі». Вось апісаньне характэрнага рытуалу:

Падчас выпяканьня хлеба маці садзіць дзіця на хлебную лапату, абмывае, загладжвае яго хлебнай вадою й нясе да печы з намерам пасадзіць яго туды разам з хлебам, але пакідае лапату на загнетцы. Гэты момант пільнуе другая жанчына. Яна імгненна адчыняе дзьверы й гнеўна кажа:
— Што ты робіш?
— Ня то ня відзіш, сушчы пяку, во што я раблю.

— А, сушчы. Дык пячы іх, пячы, каб не было, — кажа тая й здымае дзіця з лапаты.
Маці ўносіць у печ лапату з пакінутымі на ёй сушчамі й звычайным рухам скідвае іх на «парознае» месца. На гэтае месца яна ўжо ня садзіць хлеба.

Мы можам нават сьцьвярджаць, што рэчы ледзь не рабіліся двайнікам чалавека. І таму праз сымболіку рэчаў можна было прасачыць пераход чалавека з аднаго стану ў іншы — зь дзяцінства да юнацтва, зь юнацтва да сталеньня, і нават да сьмерці.

— З нашай размовы вынікае, што рэчы ў традыцыйным побыце паўставалі й як адухоўленыя аб'екты, і як раўнапраўныя ўдзельнікі абрадаў. Гэта ва ўяўленьнях чалавека мінулага часу. А сёньня? Ці існуюць рэшткі былой усёабдымнай сакралізацыі рэчаў у сьвядомасьці?

— Гэтак, як і даўней, нам служаць посуд і адзеньне, венік і люстэрка. Іхны першапачатковы сымбалічны сэнс амаль забыўся. Аднак, як і раней, мы нэрвуемся, разьбіўшы талерку, здымаем шапку, уваходзячы ў храм, закрываем люстэрка, калі ў хаце нябожчык, не падмятаем падлогі, разьвітаўшыся з гасьцямі. Відавочна, сэмантыка рэчы аказалася тым удзячным полем, што зьберагла для нас архаічныя погляды і ўяўленьні.

БЕЛАЯ Й ЧОРНАЯ МАГІЯ

Размова зь Ліяй Салавей

Кожны хоць раз сутыкаўся з магіяй альбо чуў пра яе. Калі не дапамагаюць лекі — бяжым да шаптухі, напужаў сабака дзіця — адразаем кавалачак поўсьці й абкурваем ім дзіцёнка. Чулі мы й замовы на шкоду. Усё гэта магія — белая ці чорная. Магіяй называюць чараўніцтва, вядзьмарства, гэта — слоўныя замовы, розныя дзеяньні, абрады, зьвязаныя зь вераю ў здольнасьць чалавека ўзьдзейнічаць на прыроду, людзей, жывёлаў і нават багоў. Магічнае дзеяньне ўласьцівае чалавецтву на працягу ўсяго ягонага існаваньня. Вера ў вынікова сьць замоваў, абрадаў, як ахоўных, гэтак і шкадлівых, замацоўвалася тысячагодзьдзямі. Зрэшты, таму яна й існуе, што запатрабаваная чалавечай псыхікай. Магія станавілася нават прафэсійнай, ёй вучыліся. І ў наш час, час найвышэйшых ведаў, людзі працягваюць верыць у магічнае.

— *Чаму ж вера ў магію такая жывучая?*

— Магія даволі аб’ёмная зьява, і таму нельга адназначна адказаць на гэтае пытаньне. Часам усё жыцьцё чалавек ня верыць у ніякія надпрыродныя зьявы, але калі здараецца якая цяжкая сытуацыя — прыкладам, невылечна захварэе дзіця, тады чалавеку хочацца верыць у цуд. Душа прагне, каб усё ж разьвязаць гэтае сваё балючае пытаньне неяк кардынальна. І калі ўжо ўсе сродкі выпрабаваныя, тады чалавек бяжыць да шаптуноў. Нават калі й бяды няма, чалавек усё роўна бачыць, што сьвет поўны цудаў. Напрыклад, ягонае зусім малое дзіця пачынае вельмі хораша граць. Іншыя ня могуць, а яно любы інструмэнт бярэ й хутка падбірае мэлёдыі. Людзей таксама заўсёды цешыла думка, што ёсьць яшчэ больш моцныя людзі, нейкія людзі-чараўнікі, якія могуць дапамагчы ў экстрэмальнай сытуацыі.

— *Вы перакананая, што веры ў магію патрабуе чалавечая псыхіка?*

— Так. Нават паводле Бібліі, слова ляжыць у аснове ўсяго. Чалавек пэўны, што з дапамогаю слова можна многае зрабіць, ажыцьцявіць. Тым больш, калі гэтае слова ад Бога.

— *Значыць, у аснове магіі — слова?*

— Ня толькі. Магія ахоплівае розныя спосабы: і дзеяньне, і прадметы, і словы, што разам утварае магічны абрад. Ёсьць актыўная магія, якая патрабуе прымяненьня словаў, дзеяньняў, а ёсьць і пасіўная. Яна патрабуе ўстрымацца ад нечага, не сказаць у гэты час, не зрабіць, не ступіць, не дакрануцца.

— *Я думаю, што нам ня трэба паўтараць памылкі героя Міхаіла Булгакава, які гуляў зь нячыстай сілаю, а таму ня будзем агалошваць праклёнаў, шкадлівых замоваў. А вось прыроду й карані чорнай магіі ўсё ж варта было б прааналізаваць.*

— Чорная магія — шкадлівая. Ёсьць і белая: ахоўная, лячэбная, засьцерагальная. Але паміж імі рэзкай мяжы няма. Шкадлівая магія ўзьнікае часам як рэакцыя на крыўду, на нейкую варожую дзейнасьць. Хай гэта будзе нязначная дзейнасьць, прыкладам, калі суседка не глядзіць сваіх курэй, або калі падсьвінак уварваўся ў грады дый зрыў усё. Гэта крыўда за тое, што чалавек не шануе чужой працы. Крыўда патрабуе нейкага выхаду. І гэтае выйсьце знаходзіцца часам у словах, праклёнах: «Ах, каб цябе!..», «Ах, каб табе!..» — каб штосьці здарылася благое. Тады ў адказ на гэта можа ўзьнікнуць іншая варожасьць. Ком

нарастае, аж пакуль дзесьці не адбываецца выбух — можна пачуць праклёны на цэлыя пакаленьні, яны пашыраюцца на дзяцей, унукаў. Праклёны могуць перарастаць у розныя дзеяньні нават да магічных абрадаў: зламаньне сьвечкі на клямцы ў царкве, прагаворваньне перад асінавым колам заклёнаў, зламаньне сьвечкі й закопваньне яе ў зямлю, спаленьне сьвечкі, каб яна патухла. Адпаведнымі тэкстамі дадаецца, што «каб і жыцьцё тваё патухла!..».

— А ці можна гаварыць пра тыпалёгію словаў, дзеяньняў у, скажам, праклёнах? Магчыма, існуе ўласна беларуская тыпалёгія?

— Беларусы — сапраўдныя слоўныя майстры, вынаходлівыя творцы слова! Ніводнае дзеяньне ў іх не адбывалася без магічнай слоўнай формы. Гэта можна прасачыць на прыкладах з традыцыйнага жыцьця — пачынаецца праца, трэба сказаць формулу, хоць простую: «Памажы Божа!», «Дай Божа добры час!». Звароты фармаваліся даўно, і там слова Бог ня ёсьць паказчыкам хрысьціянства. Скажам, пры заканчэньні жніва, гуканьня спарыньні або пры пачатку работы на жніве клікалі сьпешку-парышку. Калі жанчына мыла, то ёй казалі: «Бела Вам!» або «Лебедзі лятуць».

— Белая магія, як Вы сказалі, не шкадлівая. Значыць, яе можна бяз боязі выкарыстаць дзеля, прыкладам, узаемнасьці ў каханьні, а мо нават і шлюбу. Якія ў беларусаў былі ці ёсьць замовы на такія выпадкі?

— Іх шмат. Але б я не адносіла замовы на зьяднаньне з каханым да белай магіі. Гэта ўсё ж шкадлівая магія. Паводле народных уяўленьняў, калі вы праз чараўніцтва, замовы і ўсялякія іншыя дзеяньні прывабілі да сябе чалавека, ажанілі з сабою, дык добрага не чакайце. Чары мінуцца, і пачнецца благое жыцьцё. Вядома, калі дзяўчына моліцца перад невядомымі

сіламі, каб захаваць каханьне, тады гэта даравальна. Вось некаторыя з такіх замоваў.

Сьвятою вадою ўмываюся,
Золатам уціраюся,
Сонейкам адзяваюся,
Месяцам падпяражуся,
Зоркамі зашпілюся:
Я нікога не баюся.
Як сонца й месяц на ўвесь сьвет сьвецяць,
Так каб я была над увесь сьвет
Міла й люба Раману.

Месяц і зоры,
Не давайце майму Раману спакою:
Каб ён ня еў, ня піў,
Ня спаў, не драмаў,
Толькі пра мяне, Вольгу, думаў,
Бо я, Вольга, раджона-хрышчона,
Доляю абгараджона,
Сонейка — у вачох,
Месячык — у плячох,
Зорачкі — у раброх,
Ангелы — на небясох,
Камень — у моры.
Як таго каменя з мора не падняць,
Так у мяне хлопца не адняць.

— Якія яшчэ замовы можна лічыць станоўчымі?

— Найперш, усе ахоўныя й лячэбныя замовы. Апошнія, хай сабе не заўсёды вылечваюць, але ў многіх выпадках дадаюць чалавеку ўпэўненасьці, што ён пераможа, што ён паздаравее. Гэта вельмі важна. Нават мэдыкі сьцьвярджаюць, што настроенасьць чалавека на выздараўленьне вельмі патрэбная. Ёсьць такія першасныя, прымітыўныя замовы — ня тыя, што выкарыстоўвалі чараўнікі, майстры, знатакі, а

KAMUNIKAT.ORG

тыя, што магло ведаць і дзіця школьнага веку. Прыкладам, ікаўка ў страўніку. Вучылі пераадольваць такую зьяву, валодаць сабой, перамагаць сілаю волі працэсы, што адбываюцца ў арганізьме. Трэба было набраць паветра й на адным уздыху сказаць: «Ехала ікаўка на сівой кабыле. Кабыла пала — ікаўка прапала». І так тры разы. Часта дзеці бавяцца, падаюць, набіваюць гузы, а потым бягуць да мамы, каб пахукала, каб пагладзіла, а мамы няма, тады можна й самому сказаць: «Ляцела пава — на дубе пала. Дуб скалыхнуўся — удар мінуўся». Вось яшчэ некалькі замоваў:

ЗАМОВА АД САБАКІ
Цюцька, цюцька,
Твая маці сучка,
Цябе яна радзіла,
Табе вочы засьляпіла.
Ня бачыў ты сьвету,
Ня бач і мяне.
Чый хлеб ясі,
На таго й брашы.

ЗАМОВА АД ЯЧМЕНЮ
(хваробы на вачах)
Ячмень, ячмень,
На табе кукіш,
Што захочаш,
Тое й купіш.
Купі сабе тапарок,
Пасячыся папярок.

ЗАМОВА АД СПУДУ
Бег сабачка цераз мост,
Чатыры лапы, адзін хвост,
На масточку забрахаў,
Вольцы ліха адагнаў.

ЗАМОВА КЛАДУЧЫСЯ СПАЦЬ
У ложак лажуся,
На бачок павярнуся,
Нічога не баюся.
Анёлы пры мне:
Што ім, тое й мне.

— А зараз пра знахараў і чараўнікоў. Вельмі часта яны замаўляюць супраць чалавека, ужываюць шкадлівыя замовы. Ці не вяртаецца да іх гэтая шкадлівасьць?

— Чараўніцтва таксама амбівалентнае. Адзін і той жа чалавек можа зрабіць і добрае, і злое. Яго папрасі й яшчэ заплаці, дык ён і зробіць блага. Але на аднаго падзейнічае, на іншага — не. Адзін лёгка паддаецца замове, іншы мае цьвёрды характар. На самага чараўніка таксама спрабавалі вярнуць замову. Вось тыповы прыклад: «Што ты мне зрабіў, каб і ты тое меў!». Гэта трэба сказаць абавязкова, калі адчуваеш такую падазронасьць, што чалавек нешта пра цябе падумаў, ня так паглядзеў. Або сказаць, або падумаць.

— А ці ёсьць адмовы на замовы?

— Ёсьць. Прыкладам, чараўнік, які рабіў замову на злом жыта, выбіраў адпаведны час: поўдзень або поўнач. Затым распранаўся, хадзіў супраць сонца й казаў замову: «Каб жаў — адляжаў! Каб зьеў — адхварэў!». А чараўнік, якога прасілі адчараваць гэты залом, звычайна прыгаворваў: «Каб жаў — не ляжаў! Каб еў — не хварэў!».

— Белая магія — гэта чараўніцтва з дапамогай боскіх сілаў, так?

— Ня толькі. З дапамогай усіх сьветлых сілаў. Тут і зварот да зары, да вады, да сонца, да месяца. Скажам, у дарогу выпраўляе маці сына, на душы трывога, і тады трэба сказаць: «Мяне маці радзіла, сонейкам аб-

гарадзіла, месяцам падперазала, у дарогу адпраўляла. Раньні бег — не дабег. Позьні бег — не дабег. А мне ад Бога шчасьлівая дарога!». Ёсьць звароты й да Бога, і да прыродных сілаў — да сьвяціла, да зары. Так, па дапамогу зьвярталіся да зары: «Зара-заранiца, божая памачніца, заўсёды й вадзіца царыца».

— Ці патрэбная нам сёньня магія, ці будзе яна запатрабаваная наступнымі пакаленьнямі, якім жыць ужо, напэўна, ня толькі ў кампутарызаваным сьвеце, а ў яшчэ больш тэхнагенным?

— Ніхто ня ведае, якім будзе ў далечы чалавек. Але ўсе ягоныя досьведы жывучыя, і зь бегам часу яны так ці іначай выкарыстоўваюцца. Хай сабе толькі для таго, каб проста ўквеціць жыцьцё. Ня веру асабліва, што замова страціць сваю функцыю й стане проста паэзіяй. Хаця тут ёсьць, безумоўна, і паэтычныя знаходкі, але ўсё ж замова трымаецца на пэўнай функцыі, на практычнай патрэбе. І перш за ўсё на патрэбе душы, бо душа хоча цуду, і цуд гэты дае магія.

ЧАЛАВЕК У СЬВЕЦЕ ГУКАЎ

Размова з Тацянай Валодзінай

Чалавек жыве ў сьвеце гукаў — гукаў прыроды, сьпеваў, гулу машынаў. Дый сам чалавек актыўна стварае самыя розныя гукі й, галоўнае, мае голас. Камунікацыю й жыцьцё наагул бяз гукаў цяжка сабе і ўявіць. Абсалютная цішыня існуе, бадай, толькі на тым сьвеце. А народная традыцыя гукавыя паводзіны прыпісвае ірэальным пэрсанажам, прыкладам, таму ж дамавіку.

— Дык якія сэнсы маюць гукі ў культурнай традыцыі? Які ён, гукавы «каталёг» народных звычаяў і абрадаў беларусаў?

— Гук, як і іншыя зьявы навакольнага сьвету, у традыцыйнай культуры можа набываць значэньне, становіцца знакам, мець культурную функцыю і ўлучацца ў культурны тэкст. Апазыцыя «гук — цішыня» й ейны адпаведнік у сьвеце чалавечых гукаў «голас — маўчаньне» ёсьць адной з асноўных катэгорыяў сымбалічнай мовы культуры. На глыбінным роўні ёй адпавядае кардынальнае для ўсёй культуры супрацьпастаўленьне зямнога сьвету людзей, што гучыць і гаворыць, замагільнаму сьвету мёртвых, дзе пануе цішыня й бязгучнасьць.

— Самы блізкі нам гук — гэта наш голас. Якое месца голас займае ў духоўнай культуры?

— Голас чалавека займае асаблівае месца ў шэрагу гукаў. Як прыродная функцыя чалавека, ён служыць прыкметаю «гэтага», зямнога сьвету ў супрацьлегласьць замагільлю. Нездарма дэманаў выганяюць туды, дзе «сякеры не сякуць, слова не чуваць і куды пеўнеў голас не даходзіць». Разам з тым голас набы-

KAMUNIKAT.ORG

вае розныя магічныя функцыі — абароны, адгону, прадукаваньня й нават лекаваньня. Голасам можна адвесьці ад чалавека хваробу й перадаць яе іншаму:

Верылі, ліхаманку можна нават адсьпяваць. Тады хворы на ўсходзе сонца, каб ніхто ня бачыў, лез на плот, як певень, ды ўголас крычаў: «Кукарэку, я сьпяваю, хто тое чуе, няхай мае».

Варта адзначыць і тое, што голас у рытуальнай практыцы так ці інакш маркаваны. Замову, напрыклад, шэпчуць, мяняюць рытм, інтанацыю й нават тон; пры абыходзе палёў гаварыць стараліся як мага гучней, нават крычаць, каб добра зарадзіла збожжа.

— Адгонная функцыя голасу зразумелая, мы й сёньня крычым, каб напалохаць ці адагнаць непажаданага спадарожніка. Але як з дапамогаю голасу небясьпеку папярэдзіць?

— У міталягічным сьветаглядзе голас і гук ствараюць своеасаблівую агароджу. Але адрозна ад агароджы, прыкладам, збудаванай ці ўзаранай, якая праходзіць толькі па пэрымэтры, чалавечы голас запаўняе ўсю прастору цалкам і датуль, пакуль ён будзе чутны. На Палесьсі існавала нават мера адлегласьці, і за адзінку вымярэньня бралася магутнасьць гукаў, у дадзеным выпадку — хатніх жывёлаў. Верылі, што нечысьць не падыдзе «на валоў рык».

— Дзе чуваць голас — там жыцьцё. А дзе голасу няма?..

— Там сфэра сьмерці й дэманаў. Аднясеньне маўчаньня й цішыні да замагільля рэглямэнтуе й паводзіны чалавека. У час пахаваньня й памінак удзельнікі стараюцца гаварыць шэптам, бо, згодна з павер'ямі, душы продкаў зьяўляюцца да стала, і кожнае слова можа напалохаць іх і прагнаць, а гэта пагражае бя-

дой. Час сьмерці Ісуса Хрыста адзначаны ў каталіцкай традыцыі маўчаньнем званоў.

— Да сёньняшняга часу захавалася традыцыйная хвіліна маўчаньня. Маўчым мы й прысеўшы перад выправай у дарогу. Відаць, карані гэтых звычаяў трэба шукаць у міталягічных поглядах?

— Так, сёньняшняе разуменьне хвіліны маўчаньня як ушанаваньня памяці вынікае зь першапачатковай сэмантыкі — усталяваньня духоўнага кантакту з продкамі. Да іх мы зьвяртаемся й перад дарогай, маўчым, каб далучыцца да іх і папрасіць аб удачы. Наагул, маўчаньне й, шырэй, бязгучнасьць — канечнае патрабаваньне многіх абрадаў і рытуальных дзеяньняў дзеля кантактаваньня зь іншасьветам. Агульнымі мэтамі іх станавілася імкненьне вылечыцца (цішыня пры замаўленьні) альбо забясьпечыць сабе посьпех у якой-небудзь справе, а таксама запытаньне ў продкаў, звышнатуральных сілаў пра сваю будучыню. Згадаем маўчаньне ў час варожбаў:

На Вадапосьце вячэру вараць, а катора хоча гадаць, то сама сабе наварыць салёных з лушпайкамі картопляў, ні з кім не гаворыць, хоць бы на яе хто што ні казаў, і кладзецца спаць. А ўночы прысьніцца сон, што хлопец ваду падае — за таго й пойдзе.

Маўчаньне таксама адносіцца да захадаў засьцярогі, якія робіць чалавек пры кантакце са сьветам дэманаў. Таму рэкамэндавалася маўчаць і не раскрываць роту ў часе навальніцы, каб нячысты ня змог там схавацца, гэтак жа пры раскопваньні скарбаў, якія вартуе нячыстая сіла. Дарэчы, парушэньне забароны магло прывесьці да суровых наступстваў.

— І яшчэ адзін від голасу, гукаў — плач, альбо, у рытуальнай практыцы, галашэньне. Ці былі ў бе-

ларусаў прафэсійныя плакальшчыцы, бо гора ж бязь сьлёзаў і галашэньняў не бывае?

— У народнай традыцыі гукавое праяўленьне гора строга рэглямэнтавалася. Найперш забараняліся плач і прычытаньні ў час агоніі, якія, як верылі, працягваюць пакуты, не даюць выйсьці душы. У народзе расказваюць:

Як хто памірае, то спакой і цішыня, каб ніхто не адзываўся. Перабіваць сьмерць ня нада. Калі перабіў чалавеку адыход, ён мучыцца страшна. Пакуль яго не паложаць на лаву, памыюць, адзенуць, сьвечку запаляць на акне, і тады плачуць. І ночку, як сонца зайшло, не галосяць, ня выюць — нельга.

— А сьвіст? Нават адукаваныя гараджане асьцерагаюцца сьвістаць, скажам, у хаце — каб грошай ня высьвістаць. Што зьвязвалася са сьвістам у традыцыі?

— Сьвіст — адна з праяваў ненарматыўных гукавых паводзінаў чалавека, учынак рэзка нэгатыўны й аднесены да іншасьвету. Існавала строгая забарона сьвістаць у хаце, бо гэта выклікала альбо зьяўленьне нячыстай сілы (як у прыказцы «Дурні сьвішчуць, чарцей ішчуць»), альбо віхуру. Сьвіст у двары пагражаў спустошваньнем гаспадаркі. Хатні дух мог адпомсьціць сьвістуну беспадстаўны выклік. Такім чынам, сьвіст выступае як заклік таго сьвету й ягоны сыгнал. Лічылася, што калі сьвісьнеш тры разы ў 12 гадзінаў у чацьвер, дык зможаш паклікаць да сябе д'ябла. Сьвіст у полі выклікаў віхуру, а гэтая стыхія ўяўлялася як чалавек зь вялікімі, надзьмутымі для сьвісту вуснамі.

— Што тычыцца таго сьвету, дык, падаецца, ягонае дэманічнае войска бязгучнае толькі там, на тым сьвеце. Завітаўшы ў сьвет людзей, дэманы пачыналі гаварыць?

— Альбо проста перадаваць няўцямныя, дзіўныя гукі. Невядомыя страшныя гукі маглі належаць і нейкім безыменным духам. Пра такія жахлівыя водгукі казалі: «штось гукае, пужае».

На Пятра ня нада хадзіць у лес, там пужае. Хто хадзіў, дак там гукае й гукае: «О-гой! О-гой! Да хадзі дамой!» А хто яго знае, хто крычыць. Можа, гэты Пятро. А некаторыя гавораць, гэта зямля абзываецца.

«Гаворцы» дэманаў або іхным гукам уласьцівыя незвычайнасьць, незразумеласьць, скажэньне прывычных формаў, падваеньне рэплік, заіканьне, картавасьць ці, наадварот, дужа складная гаворка, нават у рыфму. Ім прыпісваюцца таксама крыкі, заклікі, уздыхі, працяглыя гукавыя сыгналы, няўцямнае мармытаньне. Так, русалкі крычаць: огэ-огэ-огэ, гу-та-та, гу-та-та, альбо нейк мыкаюць: нім-нім-нім... Надзвычай папулярны матыў пра чорта, які трапляецца падарожнаму ў выглядзе жывёліны й на заклік чалавека адзываецца жудасным рэхам: бяша-бяша-бяша...

— З усясьветных міталёгіяў мы ведаем пра сырэнаў, што губілі падарожнікаў адно сваімі сьпевамі, а гэта значыць, голасам. А ці ёсьць у беларусаў гэткія гуканебясьпечныя дэманы?

— Заслухаўшыся сьпеву русалак, трацілі асьцярожнасьць хлопцы. Аніяк нельга было адгукацца на любы незнаёмы вокліч, калі цябе хтосьці невядомы клікаў па імені. Адгукнуўшыся, чалавек тым самым адкрываў да сябе доступ і фактычна трапляў пад уладу нячыстаму. А яшчэ ў народзе расказвалі пра асобнага дэмана з «гукавым» імем — пра хіхітуна:

Хіхітун — такі нячысьцік, які быццам бы знаходзіцца ў чалавека за сьпінаю. І калі з чалавекам можа здарыцца нешта нядобрае, хіхітун пачынае радавацца гэтаму, сьмеючыся тонењка й часта:

хі-хі, хі-хі-хі. Рэзка абярнуўшыся назад у гэты момант, можна ўбачыць маленькае стварэньне, якое нечым нагадвае малпачку, а на макаўцы ў яго невялічкія рожкі.

— Тут сьмех хіхітуна злосны, зларадны. Дэманы ня ўмеюць сьмяяцца так, як сьмяецца шчасьлівы чалавек. Але ж сёньня ніхто не сумняваецца, што хвіліна сьмеху працягвае жыцьцё на гадзіну...

— І ў народных уяўленьнях сьмех надзяляўся адгоннымі функцыямі й самай яркай жыцьцесьцьвярджальнай патэнцыяй. Чалавек сьмяяўся, і наўкола станавілася чыста — без чарцей і зламысьнікаў, стымуляваліся прыродныя рытмы, маладзела душа. Як у казцы: расьсьмяшыў Ванька царэўну Несьмяяну — чакай вясельля.

ШАМАНЫ, ЧАРАЎНІКІ, ЖРАЦЫ

Размова з Тодарам Кашкурэвічам

Шаманства ёсьць адной з архаічных тэхнік экстазу й адначасна містыкай, магіяй і рэлігіяй у шырокім разуменьні гэтага слова, з уласьцівымі ёй касмалёгіяй і магічнымі тэхнікамі. Элемэнты шаманства знаходзяцца, бадай, ва ўсіх рэлігійных сыстэмах сьвету. Мы ведаем пра шаманства ў Сібіры, Скандынавіі.

— Але ці было ўласьцівае шаманства архаічным беларусам? Якія элемэнты вызначаюць рэлігійную сыстэму як шаманскую?

— Адным з цэнтральных элемэнтаў шаманскай касмалёгіі зьяўляецца трохчасткавы падзел Сусьвету ў ягонай вэртыкальнай праекцыі, сымбалем і ўвасабленьнем якога зьяўляецца Сусьветнае Дрэва. Сусьветнае Дрэва мае прынцыповае значэньне для шамана. Яно стаіць у Цэнтры Сьвету, ягоныя галіны дасягаюць Неба, ягоныя карані сягаюць Апраметнай. Дрэва — шлях для шамана. Узьбіраючыся на яго, шаман мае магчымасьць трапіць ва ўсе часткі Сусьвету: у сьвет багоў, у сьвет продкаў. Зь ягонай драўніны шаман робіць сабе бубен. Што да спэцыфічнай шаманскай тэхнікі, то яна выяўляецца ў здольнасьці ўзносіцца на Неба, сыходзіць у Апраметную, выклікаць і ўвасабляць духаў дзеля ажыцьцяўленьня экстатычнага вандраваньня. Гэта й здольнасьць уладарыць над агнём.

— Хто ж мог быць шаманам?

— Шаманы былі «абраныя», і яны былі далучаныя да сфэры сакральнага, недасяжныя для астатніх сяброў грамады. Шаман — паэт, сьпявак, музыка, прарок, жрэц і лекар, ён — захавальнік рэлігійных і народ-

ных традыцыяў, паданьняў. Ну, акурат як апісвалі менскія жанчыны сьвятара Савасьцея зь менскага капішча: і швец, і жнец, і ў дуду ігрэц.

— Традыцыйна шаманства зьвязваюць са жрэцкімі практыкамі. Але жрэцкі кодэкс пасьля прыняцьця хрысьціянства стаўся практычна белай плямай.

— Пра жрэцкі стан у беларускай архаічнай традыцыі захавалася надзвычай мала паведамленьняў. А пра характар жрэцкіх практык невядома нічога. Перш чым казаць пра шаманства ў беларусаў, колькі словаў пра сакральны статус іхнай зямлі. «Крывія» — як цэнтар Сусьвету, месца, адкуль бяруць вытокі найбуйнейшыя ўсходнеэўрапейскія рэкі — Волга, Дняпро, Дзьвіна. Гэта — месца, дзе рэканструктыўна знаходзілася Гіпэрбарэя, гара Мэру, Хара Бэрэзайці, краіна, дзе знаходзіліся ўваход на Неба і ў Падзямельле, краіна жрацоў-крывісаў. Сярод народных паданьняў з пракаветных часоў ёсьць і такія, што расказваюць пра старажытных насельнікаў нашай зямлі — асілкаў, або волатаў. Пра гэта ж знойдзем і ў міталёгіях іншых індаэўрапейскіх народаў. Характэрнай рысай пракаветных волатаў была такая фізіялягічная ўласьцівасьць, як лішняя «чортава» костка — рабро ці грудзіна, як суцэльны панцыр. Відаць, тая костка была адной з прычынаў неверагоднай моцы волатаў. Пазьней этнолягі зафіксавалі карагод, у часе якога ўдзельнікі моцна круціліся, узяўшыся за рукі, і сьпявалі: «Чортава костка, хто адарвецца, гора набярэцца...».

— Чаму менавіта костка ва ўяўленьнях архаічнага чалавека набывала магічны сэнс?

— Паводле некаторых лінгвістаў, нашы продкі размаўлялі на дыялектах балцкай моўнай групы, дый дагэтуль некаторыя беларускія дыялекты маюць рысы

заходнебалцкага характару. У старажытнапрускай мове, роднаснай мове нашых продкаў, слова, што азначае рабро, гучыць як «greiwakaulin», што значыць «крывая костка». Але нашы міталягічныя факты дазваляюць разумець гэтае слова й як «костка (жраца) Крыве», адпаведна — костка першанасельнікаў нашае зямлі, волатаў, жрацоў-крывічоў. Тое, што старажытныя тутэйшыя жрацы валодалі нейкай своеасаблівай косткай, крывой косткай як нейкім атрыбутам, цікава ў зьвязку з алтайскай шаманскай традыцыяй. Там адным з галоўных атрыбутаў шамана ёсьць костка, рабро або грудзіна птушкі — гэтыя прадметы давалі шаману здольнасьць да палётаў у розныя сьветы.

— Ці захаваліся ў беларусаў легенды пра людзей зь нечалавечымі здольнасьцямі — прыкладам, пра такіх, што могуць лятаць?

— Існуе легенда пра Зьмея-краўца з навакольляў Лукомскага возера — так бы мовіць, з крыўскага Лукамор'я, які жыў у камені, шыў вопратку людзям, што служыла сто гадоў. Калі ўладальнік той вопраткі рэгулярна хадзіў на ігрышчы, то вопратка была практычна нязносная, але калі ўладальнік ейны заходзіў у царкву, то яна развальвалася на кавалкі. Кравец меў здольнасьць ператварацца ў зьмея й лётаў праз Лукомскае возера ў вобразе вясёлкі да сваёй каханкі. Ну, а так хадзіў у міры як чалавек, схаваўшы крылы пад пінжак. Паўстае вобраз самотніка-ведзьмака, які, калі ў гарадах ужо панавала хрысьціянства, вымушаны быў хавацца й жыць у лесе, займацца няхітрым рамяством — кравецтвам.

— Рамесьніцкае азначэньне «кравец» паходзіць, як мяркуюць лінгвісты, праз народна-этымалягічнае вытлумачэньне ад балцкага «kryvis», у славянскамоўнай рэдакцыі — «крывец». Дый архаічная тэхналёгія краеньня вопраткі — ці не адпавядае яна

акту сымбалічнага ахвярапрынашэньня як падставы для стварэньня адзеньня паводле міту, рытуальнай мадэлі?

— Пацьверджаньне гэтай думкі знаходзім зноў-такі ў алтайскай шаманскай міталёгіі, дзе вярхоўны нябесны бог Ульгень кроіць (разумей — стварае) душы людзям — накшталт абутку ці вопраткі, што ў нашым выпадку сапраўды мог выконваць чалавек, набліжаны да багоў — жрэц. Здольнасьць краўцакрывіса ператварацца ў зьмея — ці ня сьведчаньне пра шаманскую тэхніку — левітацыю, здольнасьць перамяшчацца ў паветры? Пра гэта неверагодна шмат у шаманскіх міталёгіях — як індаэўрапейскіх, так і ўральска-алтайскіх.

— Такім чынам, элемэнты шаманства можна назіраць у тэхніках рамёстваў. Якія яшчэ традыцыйныя рамёствы ці іхныя тэхналёгіі можна зьвязаць з шаманствам?

— Большасьць архаічных тэхналёгіяў паўстала зь першапачатковых рытуальных дзеяньняў. Старажытныя жрацы Сусьвет выкоўвалі, ткалі, высякалі — як цесьляры, ляпілі — як ганчары. Гэтаксама, як багі. І напачатку, і пазьней захавалася стаўленьне да рамесьнікаў як да чарадзеяў, людзей, што маюць уласьцівасьць зносіцца з найвышэйшымі сіламі. Бортніцтва надзвычай багатае на элемэнты шаманскай ідэалёгіі. Гэта раскрываецца напоўніцу, калі параўнаеш беларускі шаманскі досьвед зь сібірскім і алтайскім досьведамі, дзе шаманства захавалася як цэласная сыстэма да нашых дзён. Архаічная форма бортніцтва — гэта борці, разьмешчаныя на дрэвах, ці раі, што жывуць у дуплах дрэваў. «Сьвятыя пчолкі», «біты ярыя» («біты» ў беларускіх песьнях ад балцкага ‘bite’ — «пчала»), што жывуць у дупле дрэва, — сымбаль вельмі глыбокай архаікі, карані якога ў пачатках індаэўрапейшчыны. І тут цікавая асоба бортніка. Рэч у тым, што

лазаньне па дрэве ёсьць адной з найважнейшых магічна-апэрацыйных практык шамана. Шаманская тэхніка, запраўды, заключаецца ў пераходзе з адной касьмічнай сфэры ў другую: зь Зямлі на Неба або зь Зямлі ў Пекла. Дрэва ёсьць дарогай для ягоных падарожжаў.

— З тэмай Сусьветнага Дрэва, мёдам (апасродкавана — пчалярствам) зьвязаны й цэлы блёк германска-скандынаўскай міталёгіі. Гэта найперш міт пра бога Одына, гэткага бога-экстатыка.

— Сапраўды, асоба Одына й міт пра яго — Страшэннага Ўладара й Вялікага Мага — паказваюць нам некалькі істотных шаманскіх рысаў. Каб спасьцігнуць таемную мудрасьць рунаў, Одын сам сябе прыцяў кап’ём да крывога дрэва, правісеў там дзевяць дзён і начэй. Навукоўцы бачаць у гэтым абрад пасьвячэньня. А калі яшчэ згадаць, што Одын праславіўся й тым, што здабыў мёд паэзіі, то перад намі паўстае вобраз сапраўднага бога-пчаляра. Бортніцтва ў сувязі з сыстэмай пісьма яскрава адлюстраванае й на балцкакрыўскіх этнаграфічных і моўных фактах. Славянскае слова «борць» паходзіць ад дзеяслова са значэньнем ‘буравіць’, ‘длубаць’, а ў латыскай мове слова «burts» азначае знак або літару. Вядомыя «бортныя знакі» — ці не рэлікт нейкай тутэйшай граматы, накшталт германскіх рунаў — гэткія «чэрты й рэзы», адкрытыя ў прасьвятленьні тутэйшым бортнікам-шаманам падчас мэдытацыі пад пчаліны гуд, калі яны сядзелі на дубовым суку. Бортнікі ў народным уяўленьні мелі вельмі высокі статус. У песьнях яны займаюць побач з дударом найвышэйшае месца.

— Шаманізм зьвязваецца з экстатычнымі перажываньнямі, экстатычным станам чалавека. Вельмі часта экстазу чалавек дасягае праз музыку.

— Дудар у шаманстве моцна ўражвае, вось сапраўды — утрапёны скамарох, жрэц экстатычных абрадаў, творца рытуальнага экстазу! І ў дзеяньнях дудара шмат элемэнтаў шаманства. Гэта, безумоўна, вешаньне дуды на дрэве, тутэйшага шаманскага інструмэнту, зробленага з прынесенай у ахвяру казы («эх, павесіў ён дуду, на зялёным на дубу»). Гэта й матыў граньня дудара, які сядзіць на дрэве («сядзіць дзед на дубе й іграець на дудзе»), або замена яго арнiталягічным увасабленьнем — жоравам («сядзіць жораў на дубе й іграець на трубе»). Ён можа быць заменены ўвогуле таямнічай асобай нейкага камара («сядзіць камар на дубе»), і ўжо гэты ж камар сядзіць на палку ў лазьні («камар лазьню тапіў»)... Потым усе яны пачынаюць валіцца ад наляцелай буры, ламіць сабе бакі, ногі... Далей яшчэ цікавей! Узьнікае тэма лазьні, «магічнага жару» — яшчэ аднаго таксама знакавага элемэнту шаманства. Рытуальныя лазьні выконвалі магічную ролю ў падрыхтоўцы будучых шаманаў — як месца экстатычных перажываньняў. Насамрэч лазьня — культавае месца: камяні, агонь, вада — элемэнты, зь якіх складаецца сьвет, і ўсе яны ў рытуальна-касмаганічным узаемадзеяньні!

— Ці ня маем мы тут пад мноствам імёнаў і пэрсанажаў пэўную сыстэму кодаў, здольную прыстасоўвацца да любых, часта неспрыяльных ідэалягічных сытуацыяў?

— Пасьля прыняцьця хрысьціянства прыхільнікі старой веры мусілі хаваць сваіх пэрсанажаў, істотныя паняцьці за мэтафары. Існавала сыстэма разнастайных кодаў: код музычны, чалавечага адзеньня, казюлькавы, птушыны, побытавых прадметаў, якія ў любой сытуацыі маглі замяняць адно аднаго. Ці не замяняе казюлька-камар нейкі іншы пэрсанаж паводле сугучча, алітэрацыі? Дарэчы, слова «камар» паходзіць ад індаэўрапейскага слова ‘камру’ — рой. Менавіта, скамарохі-валачобнікі атаесамляліся ў нашае народнае традыцыі з роем. І ці не ўвасабляла традыцыі скамарохаў тутэйшае шаманства?

— Дык што, беларуская духоўная традыцыя прэтэндуе на шаманскую?

— Наяўнасьць якога-небудзь шаманскага фэномэну яшчэ не азначае, што магічна-рэлігійнае жыцьцё таго ці іншага народу засяроджанае вакол шаманства, але выяўленьне й дасьледаваньне такіх зьяваў здаецца пэрспэктыўным у вывучэньні архетыпаў пэўнай культуры.

РАЙ І ПЕКЛА — ДАБРО Й ЗЛО

Размова з Тацянай Валодзінай

«Lutum non omnia finit» (Сьмерць — не канец), казалі старажытныя рымляне. І з гэтым пагаджаецца бальшыня міталёгіяў і рэлігіяў. Але што адбываецца пасьля чалавечага існаваньня? Здагадка аказалася аднолькавай ва ўсіх канцах гэтага сьвету. Пасьмяротнае быцьцё ўсюды біпалярнае — цемра й сьвятло, пакуты й асалода, узнагарода й пакараньне. Яшчэ ў Гамэравых паэмах закладзеная палярызаваная мадэль сьвету, якая ўлучае ў сябе Элізіюм і Аід — дзьве формы вечнага жыцьця, што чакалі чалавека. Пройдуць першыя стагодзьдзі хрысьціянства, і чалавек паўстане перад выбарам: рай альбо пекла. Рэальна цяпер адно — як бы глыбока ні сягалі мы ў гісторыю, колькі б міталёгіяў ні гарталі, перад намі паўстануць вэрсіі адной і той жа мадэлі.

— *А якая вэрсія ў беларусаў?*

— У пазьнейшай міталёгіі беларусаў, як і іншых народаў сьвету, зямля паўстае цэнтральным складнікам трыяды «рай — зямля — пекла». Але ў той даўні міталягічны час, калі грэшных людзей яшчэ й не было, існаваў адзіны замагільны сьвет — вырай.

— *Для нас сёньня вырай — гэта тое месца, куды адлятаюць птушкі...*

— А яшчэ туды паўзуць зьмеі ўвосень, на Ўзьвіжаньне. Вырай акаляе нас і зьверху, на поўдні, і зьнізу, пад зямлёю. Дый згадаем казкі — нашу міталёгію. Памятаеце, трапляе герой у падземнае царства, а выносіць яго адтуль на сьпіне ня хто іншы, як птушка. Выходзіць, вырай наўкола, ён замыкаецца на Ўзьвіжаньне, а на Сарокі адмыкае яго пчолка альбо птушачка й выпускае птушыныя вырai на зямлю. Злучэньне раю зямнога — выраю — і раю нябеснага ёсьць характэрнай рысай беларускай міталёгіі.

Бог сатварыў сьвет і людзей. Людзям Бог зрабіў вельмі гожы рай. Людзі там і жылі, пакуль не саграшылі. Рай — гэта такі сад, у якім заўжды шмат усяго, што толькі душа прымае. Першыя людзі жылі там вальготна ды радасна, бы тыя птушкі. Там было цёпла, бо заўжды стаяла лета. Як людзі сagрашылі ды пашлі скітацца па сьвеце, дык яны вельмі ўбіваліся, што згубілі сваю долю, загубілі райскую жытку. Самы рай Бог аддаў птушкам, каб ён дарам не пуставаў, бо, ведама, і самая гожая пустка робіцца сумнаю. А людзі ўсё прасілі Бога, каб ён зноў вярнуў іх у рай. Бог абяцаў ім, што калі яны ня будуць грашыць, то па сьмерці пойдуць у рай і будуць жыць зь ім разам.

У старадаўняй традыцыі пекла ў сучасным разуменьні проста не існавала. Усе нябожчыкі былі продкамі, атрымлівалі сваю долю пашаны, але існавалі на тым сьвеце ці ня разам.

— *А якім уяўляў беларус пекла? Чаму ён яго баяўся?*

— Уяўленьні аб начыньні пекла ў значнай ступені абумоўленыя хрысьціянскай традыцыяй. Амаль усюды ў якасьці асноўнага атрыбуту пекла ёсьць агонь:

Там чарты ў вялізарных катлах у смале вараць душы грэшных людзей. Душы гараць, мучацца, але ніколі ня могуць згарэць, бо ўжэ так Бог даў, каб чалавек пакутаваў за свае грахі.

Згодна зь біблейскай трактоўкай, гэта асаблівы пякельны агонь — агонь гневу Божага, які карае за са-

мыя розныя дрэнныя ўчынкі. З народных апавяданьняў можна даведацца, што самыя вялікія грэшнікі будуць варыцца ў смале, а менш грэшныя — пакутаваць у даліне сьлёзаў.

Таго, хто на гэтым сьвеце першы пачынаў біцца, чэрці рана і ўвечары сякуць лазою... Хто абгаварваў да паскудзіў славу добрых людзей, там ходзіць зь пішчыкам на языку... Брахун ходзіць з высалапленым языком і зьвязанымі рукамі назад, за язык кусаюць авады, камары й мухі, а ён ня можа ні адагнаць заедзі, ні захаваць языка. П'яніца п'е смалу... Гультай ляжыць голы пад варацьмі замест падваротніцы. Хто што ўкраў, на тым сьвеце мусіць у зубах насіць, а хто ўкрадзе пярсьцёнак альбо голку, то на тым сьвеце мусіць праз вуха голкі або празь пярсьцёнак пралезьці.

— І, як вядома са шматлікіх аповедаў і малюнкаў, гаспадараць у пекле чэрці. Што адметнага тут у беларускіх паданьнях?

— Паводле знакамітага беларускага этнографа й фальклярыста Мікалая Нікіфароўскага, у пекле дзейнічае адмысловы кантынгент нячысьцікаў — пякельнікі, якія спалучаюць сабачыя й казьліныя рысы, ня маюць поўсьці, высалапленым языком і праз ноздры абліваюць грэшнікаў расплаўленым смалой і серай. Перш як аказацца прыстаўленымі да сваёй дзейнасьці, пякельнікі былі вольнымі нячысьцікамі, але праз чартоўскія няздатнасьці (калецтва, прыдуркаватасьць) іх сасьлалі ў пекла. Таму й для саміх чарцей пекла — свайго роду выгнаньне.

— Немагчыма абмінуць і цэнтральную пякельную постаць — самога Люцыпара. Ва ўсясьветнай культуры ягоны вобраз увасабляе найбольш фундамэнтальныя, генэтычныя ўяўленьні пра носьбіта зла, у аснове сваёй узятыя зь Біблії. Які гэты

вобраз у народным, аптымістычным у сваёй аснове, сьветаглядзе?

— У беларусаў Люцыпар (а таксама — Анчыпар, Ніцыпар) — гэта першы, найстарэйшы анёл, які адпаў ад Бога й быў скінуты на зямлю ці ў тое ж самае пекла. Ён самы старэйшы, галоўны нячысьцік. У пекле, за дванаццацьцю дзьвярыма, прыкуты дванаццацьцю ланцугамі да слупа, Люцыпар б'ецца, імкнучыся вырвацца на зямлю. Штомесяц разбураецца кожная з гэтых перашкодаў, але паўночны велікодны звон вяртае іх на свае месцы. Знакі ягонай улады — жалезная карона, прыбітая да чэрапа цьвікамі, і нешта накшталт вілаў у правай руцэ. Страшна! Але беларус знаходзіць для апісаньня пекла зь ягоным уладаром тонкія іранічныя штрыхі й ненавязьлівую дыдактыку. Прыкладам, у адным з паданьняў трапляе Семка на пякельны сход нячысьцікаў і хваробаў:

Ачухаўся Семка й бачыць, што зь дзіркі вылазіць такая страшная нечысьць, што няможна й сказаць. А чэрці ўсялякага калібру вядуць гэтую нечысьць пад рукі, шапкуюць, услугоўваюць, от не раўнуючы бы архірэя. Дагадаўся Семка, што гэто, мабуць, самы старшы чорт Ніцыпар. Ось Ніцыпар узабраўся на кучу з чалавечых касьцей дый усеўся, бы пан на крэсьле. Пасьля абраньня хваробай над хваробамі нікога іншага, як П'янства, запішчалі, захрыпалі ўсе чарты з хваробамі, сталі віншаваць П'янства, ды такі паднялі гоман, што дол расступіўся, і ўсе яны паляцелі чорт ведае куды.

— Вядома, што каталіцкая царква з XII стагодзьдзя вылучае, акрамя раю й пекла, яшчэ й чысьцец як пераходнае месца. Ці прыжыліся такія вераваньні ў народзе?

— Непасрэдных легендаў не сустракаецца, але ўзьдзе-

яньне ўяўленьняў пра чысьцец назіраецца ў тых паданьнях, дзе пекла зьмешчана на першым, самым нізкім зь сямі нябёсаў, небе, адкуль душа можа вырвацца ў рай. Адметныя й вельмі старажытныя, дахрысьціянскія запісы, калі рай і пекла як бы мяжуюць, і чалавек пасьля сьмерці будзе сам пераходзіць зь зямлі ў вырай. А шлях гэты ўяўляецца ў выглядзе воласа (і таму на Палесьсі забараняюць кідаць валасы абы-дзе, іх трэба затыкаць у шчыліны між сьценамі) альбо проста кладкі. Грэшныя душы зрываюцца й падаюць у прорву, а праведныя пераходзяць на неба.

— Як вынікае, такія паданьні паказваюць ня толькі на знаходжаньне раю й пекла побач, але й як бы выключаюць больш вядомую хрысьціянскую вэрсію Страшнага суду. Хто ж тады вызначае, дзе месца душы?

— Крытэр трапляньня ў рай альбо пекла ў паданьнях апошніх двух-трох стагодзьдзяў — наяўнасьць хрысьціянскіх грахоў. Канчатковы прысуд выносіцца ў час Страшнага суду, дзе кожны зачытае сьпіс сваіх учынкаў і атрымае ад Бога прысуд. Але трапіць у пекла можна й бяз Божага прысуду — прадаўшы душу чорту ці зашмат саграшыўшы, тады нячысьцікі падхопяць душу адразу пасьля сьмерці. Як уваход у пекла бачыліся й гэтак званыя чортавы вокны ў балотах. Варта адзначыць і адметныя беларускія ўяўленьні пра пекла. Запісваюцца паданьні, паводле якіх зямля нацягнутая, як скура, над вадою, а ў гэтай вадзе на самым дне й ёсьць пекла. А на Гарадзеншчыне верылі, што пекла — «агромніста гара на канцы сьвету». У цэлым такія запісы яшчэ раз вяртаюць да старажытнага ўяўленьня пра той сьвет, што акаляе чалавека з усіх бакоў і нават месьціцца ў ім самім.

— Мы шматкроць паўтараем, што чалавек — гэта міні-космас з усімі ягонымі складнікамі, гэта

праекцыя Сусьвету. Але тады атрымліваецца, што і ў чалавечым целе можна адшукаць і пекла, і рай?

— Безумоўна. Дыяганальлю «рай — пекла» ў структуры цела становіцца пара «твар — азадак». Фактычна азадак — процілегласьць твару, сярод значэньняў якога матывы адкрытасьці, чысьціні, бачнасьці. Народная традыцыя й царкоўная містыка азадак чалавека як «твар наадварот» устойліва зьвязвала зь пякельнымі сіламі. У сярэднявеччы верылі, што д'ябал ставіў свае знакі на ягадзіцах, а ў пратаколах інквізыцыі нярэдкія зьвесткі пра грэшнікаў і чараўніц, што цалуюць азадак Люцыпару. А выразы тыпу «ідзі ў зад» раней мелі магічны сэнс, бо адсылалі фактычна на той сьвет ці, больш дакладна, у пекла.

— Гэта чалавек зьнешні. А чалавек як адзінства душы й цела?

— Вядомая дыхатамія душы як божага, райскага пачатку й матэрыяльнага цела як пякельнага нізу. Але яна не распрацаваная. Выразным ёсьць толькі тое, што самае страшнае пекла — гэта, што ўнутры кожнага з нас, пекла, якім можа стаць наша сумленьне, душа й нават сэрца. Увогуле ж, ідэя раю й пекла — не чалавечае вынаходніцтва, яна не прагматычная, а анталягічная. Гэта — вынік разважаньняў пра жыцьцё як свабоду волі й свабоду выбару. У гэтым сэнсе рай і пекла — толькі адлюстраваньне дабра й зла, між полюсаў якіх месьціцца ўсё наша жыцьцё.

ТОЙ СЬВЕТ І ЯГОНЫЯ АГЕНТЫ

Размова з Тацянай Валодзінай

Той сьвет... Сёньня нам за гэтымі словамі бачыцца магільны жвір, чуецца подых жалобы й сьмерці. Станоўчыя эмоцыі зьнікаюць. Іншыя скептычна ўсьміхнуцца, маўляў, той сьвет — казкі ды забабоны старых бабуляў. Між тым, для гэтых бабуляў, і яшчэ далей — для нашых продкаў, той сьвет — такая ж рэальнасьць, як і сьвет гэты, наш, асвоены й абжыты. І што істотна, ад духоўнага кантакту з насельнікамі й прадстаўнікамі таго сьвету наўпрост залежалі посьпех і лёс кожнага зь зямлянаў.

— У якой жа ступені традыцыйная культура арыентаваная на тагасьветную пэрспэктыву?

— У традыцыйнай культуры кожны абрад і кожны рытуал прадугледжвае дачыненьні з тым сьветам і абавязковае санкцыянаванае пераступаньне мяжы, той мяжы, што падзяляе жывых і нежывых. А мяжа гэтая парушалася з кожным актам сьмерці й з кожнай падзеяй народзінаў.

— Як вынікае з кантэксту традыцыі, той сьвет — ня толькі прадоньне з закапанымі там продкамі. Дык тады дзе ён — ці далёка, ці высока?

— Нябожчыкаў хаваем у зямлі, там жа ў норах жывуць Зьмей і розныя іншыя пачвары, значыць, той сьвет там, унізе. У казках дзед па бобінцы лезе на неба й страчаецца там з Богам, у самым раі, у выраі. А Іван, ягоны ўнук, забіўшы Кашчэя пад зямлёю, вяртаецца адтуль... на птушцы. Але ж птушкі ляцяць у рай-вырай, а не пад зямлю. Пра зьмеяў кажуць — пайшлі ў вырай, але ведама куды, пад карэньне. А сьцьвярджаюць гэтыя настолькі звыклыя вераваньні, што ў сьвядомасьці беларусаў той сьвет наўкола: і ўнізе, і зьверху, і сьпераду, і асабліва ззаду, і ў балоце, і ў лесе, і нават у хаце.

— У хаце? Але ж жытло — найпершая крэпасьць, у якой чалавек павінен быў бы ад таго сьвету адмежавацца. Дый абразы ж у куце... Пра які той сьвет можна гаварыць?

— У тапаграфіі хаты засталіся месцы, прыналежныя ня толькі й ня столькі чалавеку. Гэта — падпечак, адкуль сочыць за падзеямі хатні дух, гарышча, парог. Магчыма, такія ўяўленьні маюць грунтам архаічную практыку пахаваньняў пад парогам. Яшчэ ў XIX стагодзьдзі дзіцячае месца (ці пасьлед) закопвалі менавіта пад печчу. Дый дамавік у асобных месцах так і называўся — пячурнік.

Устае пячурнік рана й палохае пеўня, штурхануўшы яго. Певень зь перапуду лопае крыламі й крычыць, чым і падымае сямейнікаў на працу. Калі ж тыя ставяцца да пячурніка без належнае павагі — ён ці то ад суму, ці ад крыўды, ці мо з помсты некалькі начэй запар будзе выць і крычаць у коміне...

— Калі нават у хаце ёсьць аднесеныя да таго сьвету месцы, дык што тады казаць пра наваколле? Ці не азначае гэта, што «агентура» таго сьвету пралезла ва ўсе куточкі традыцыйнае прасторы?

— Амаль што. Прастора ўяўлялася архаічнаму чалавеку ў выглядзе канцэнтрычных колаў, што, як кругі ў мішэні, разыходзіліся ва ўсе бакі ад сакральнага цэнтру. Якраз хата, у ёй печ, пазьней кут — гэта й ёсьць тая самая шанаваная кропка, дзясятка, ад якой чым далей, тым бліжэй да пекла.

— Але ж Вы толькі што казалі, што печ — таксама рэзыдэнцыя таго сьвету ў хаце. Ці няма тут якой супярэчнасьці?

— Не. Гэта яшчэ раз падкрэсьлівае дзьве найважнейшыя рысы архаічнага мэнталітэту. Па-першае, мікракосм хаты паўтарае макракосм Сусьвету, і печ — той сакральны цэнтар, шанаваны хатні камінак — робіцца аналягам пекла. Як у павер'і: «Затушыўшы печ, ліні туды троху вады, тады, як трапіш у пекла, там табе вады не пашкадуюць». А па-другое, тут наглядна, зусім адрознае ад нашага, стаўленьне да іншасьвету. Мы яго толькі баімся, а продкі верылі, што ўсё іхнае жыцьцё адбываецца пад пільным наглядам і продкаў-дзядоў, і духаў, і дэманаў, якія, адпаведна, ці апякуюцца, ці караюць. І таму страх непарыўна суседнічаў з павагаю, імкненьнем да добрасуседзтва, і нават з шанаваньнем. Менавіта гэта й стала падмуркам выключнага ў сваёй значнасьці ў Беларусі культу дзядоў-продкаў.

— Такім чынам, нябожчыкі ў народных вераваньнях — добрыя суседзі й апекуны. Але вялікая колькасьць «страшных» паданьняў апавядае пра розных хадзячых мерцьвякоў, чарцей і іншых нячысьцікаў.

— Своеасаблівымі агентамі таго сьвету сярод жывых ёсьць прадстаўнікі гэтак званай ніжэйшай міталёгіі — таксама нябожчыкі, але яны адрозьніваюцца менавіта ад дзядоў тым, што паходзяць зь людзей, памерлых не сваёй сьмерцю: з тапельцаў, вісельнікаў, а таксама з чарадзеяў. Душы праведныя — яны там, на тым сьвеце, і наведваюцца да нас у строга вызначаныя тэрміны, а гэтыя самагубцы ды былыя ведзьмакі затрымаліся на мяжы, і няма ім прытулку ні там, ні тут. Вось і вяртаюцца яны да нас, але ўжо ўпырамі ды расамахамі, пра якіх і расказвалі вяскоўцы

знакамітаму этнографу й фальклярысту Аляксандру Сержпутоўскаму:

Старыя людзі кажуць, што калісьці тут у лесе вадзіліся зьвяры расамахі, але гэта, мабыць, няпраўда, бо я сам зь дзецюкамі бачыў расамаху, дык яна была ў постаці жанчыны з распушчанымі косамі. У нас казалі, што расамахаю робіцца жанчына, як яна зьнішчыць сваё дзіця да й сама ўтопіцца. Я раз бачыў, што ля ракі на бабровай хатцы сядзела, голая, ды дзіця люляла. А тады як усхопіцца, як шабулдых у ваду, толькі кругі разышліся.

— Упыры, русалкі, дэманы і ўвесь іхны легіён — гэта тагасьветныя агенты. А з нашага боку, з боку жывых, ці былі якія-небудзь пасланцы ў іншыя прасторы?

— Даволі блізкімі да замагільля ўяўляліся зусім старыя й, як гэта ні дзіўна, малыя дзеці. Дзіця, хаця й надзяляецца рысамі сьвятасьці, чысьціні, успрымаецца як пасланец іншасьвету, як істота, што цалкам не парвала з замагільлем. Праводзіцца нават выразная паралель паміж нованароджаным у першыя часіны ягонага жыцьця й нябожчыкам у пляне супадзеньня рытуальных дзеяньняў для пераводу іх з аднаго сьвету ў іншы. У народным радзільным абрадзе дзіця наагул проста называецца чужынцам: «Бог да нас чужаземца прыслаў, ён з далёкіх краёў прыбываў». А яшчэ вестунамі замагільля бачылі жабракоў. На калядныя сьвяты ім ахвотна аддавалі хлеб, прасілі памаліцца за сваіх памерлых сваякоў. А на Дзяды жабракі лічыліся найлепшымі й самымі чаканымі гасьцямі, іх шчодра частавалі й давалі ім з сабою зь вераю, што наведалі хату зь імі душы продкаў, альбо яны занясуць ім прывітаньне й частунак. Верылі таксама, што жабракі як сувязныя зь іншай прасторай

валодалі сакральнымі ведамі, і таму ім прыпісвалі рысы варажбітаў, лекараў.

— А ці магчыма й нам зазірнуць у замагільле, сустрэцца зь ягонымі насельнікамі? Але каб яшчэ да таго, як ззаду зачыняцца дзьверы сьвету гэтага?

— Нашы продкі былі перакананыя, што можна, а ў асобных выпадках — і патрэбна. З дапамогаю тагасьветаў варажылі, гаспадарылі, лекавалі сябе й блізкіх. Посьпех жа ў сустрэчы з духамі забясьпечваўся цэлым комплексам умоваў, часавымі й прасторавымі характарыстыкамі, якія ўсе разам і кожная паасобку былі скіраваныя на сьціраньне межаў паміж сьветамі. Каб усталяваць кантакт, здымалі крыж і пас — «размыкалі» абаронччую мяжу, разьвязвалі вузлы, дзяўчаты расплятталі косы, часам распраналіся, заплюшчвалі вочы, рабілі ўсё моўчкі. Найбольш прыдатны для сустрэчы з тым сьветам час вылучаўся межавымі, пераломнымі характарыстыкамі: гэта вечар, мяжа дня й ночы, зімовы й летні сонцавароты. Але, відаць, найчасьцей мы сутыкаемся са сьветам іншым уначы, у сьне, бо як бы вандруе недзе там наша душа.

Як чалавеку сьніцца, што дзе далёка быў або што рабіў, то гэта-такі праўда, што быў і рабіў, бо як чалавек засьне, то зь яго душа вылезе, то ходзіць усюды і ўсё робіць, а потым як назад у цела вернецца, то й чалавек прачнецца.

— А дзе найахвотней зьяўляліся жыхары іншасьвету?

— Спрыяльнымі лічылі месцы нежылыя (лазьня, хлеў, пуня) й «памежныя» — тыя, што асэнсоўваліся як межы паміж сваім і чужым (печ, парог, кут, вароты, калодзеж, магільнікі ды іншыя). А своеасаблівым цэнтрам антысьвету, месцам надзвычайнага сакральнага напружаньня бачыліся ростані. Там адбываліся пасьвячэньні ў чарадзея, там гукалі долю й пільнавалі чараўніцу, там варажылі, закопвалі кашулькі хворых дзяцей, палілі знойдзеныя на сялібе зачараваныя рэчы. Каб нэўтралізаваць шкодны запал заклятага месца, беларусы на ростанях ставілі крыжы. Адрадзілася гэтая традыцыя й сёньня. І пакліканыя яны перапыніць зло, сьцьвердзіць мяжу, за якую ня трапіць ужо іншасьвету, яшчэ раз нагадаць пра нябачных суседзяў нашых ды задаць душы імкненьне ўгору.

ЦЕНЬ І СЬЦЕНЬ

Размова з Тацянай Валодзінай

З чаго складаецца чалавек? Традыцыйны адказ: зь цела й душы. А голас? Сьлед? Цень, нарэшце? Што гэта? Частка чалавека альбо нейкі вонкавы ягоны адбітак? Здаецца, з існаваньнем душы нават былыя матэрыялістыатэісты амаль пагадзіліся. Вось жа душа — нябачная, а цень — заўсёды побач і разам з намі перамяшчаецца. Ці ня ёсьць у такім выпадку цень чалавечым органам, як і нага, сэрца, вочы? Ня мы першыя ставім гэтыя пытаньні. Філёзафы й мысьляры разважалі над дзіўным, здавалася б, пытаньнем: чым ёсьць цень? Так, Карл Юнг пісаў, што за кожным з нас рухаецца якісьці цень, і чым менш у яго правоў увасобіцца ў жыцьці рэальным, тым становіцца ён больш чорным і густым. Філёзаф лічыў, што цень — жывая частка асобы, што мусіць ён абавязкова быць — прычым, у любой форме. А псыхааналітык Зыгмунд Фройд выказаў гіпотэзу, што сфэра «Я» адносіцца да ценю як сьвятло да цемры, ды менавіта цень робіць нас людзьмі.

— *Дык які ж культуралягічны статус мае цень?*

— У першабытных народаў скрозь па сьвеце цень разумеўся як таямнічы двайнік чалавека, пераважна — адбітак ягонай душы. У асобных мовах адлюстраваньне, душа й цень нават абазначаюцца адным і тым жа словам. Сылюэтападобныя выявы людзей у наскальным жывапісе пасьляледніковага пэрыяду, часам моцна выцягнутыя ў даўжыню, вучонымі расшыфроўваюцца як вобразная перадача ценю. Адлюстроўваць чалавека забаранялася. Першабытны чалавек клапаціўся пра свой цень, і любы замах на цень разглядаўся як злы выпад супраць яго самаго. Фальклёр большасьці краінаў дае мноства сьведчаньняў гэтаму. Да прыкладу, у асобных месцах забойствы часам адбываюцца праз усаджваньне ў чыйсьці цень нажа альбо цьвіка. Злачынцу, якога зловяць, адразу ж каралі. А беларусы клялі й клянуць: «Каб ты так свайго ценю ня бачыў!», што раўнуецца да насланьня самага горшага. Ды бачаць у ценю свайго суразмоўцу, як дурань у казках, які павыкідаў спадарожніку-ценю ўсе такія смачныя клёцкі.

— *Вось і Вы даказваеце, што цень ёсьць складнікам чалавечае структуры. Але той жа Юнг адназначна заявіў: «Цень — усё тое, чым чалавек ня хоча быць». Відавочна, у гэтую фармулёўку філёзаф укладваў такія значэньні ценю, як увасабленьне ім нэгатыўных бакоў асобы, суму тых непрыемных якасьцяў, якія чалавек ня супраць быў бы схаваць. Цень як другое, адмоўнае «Я». Наколькі лягічныя такія разважаньні ў кантэксьце фальклёрных сыстэмаў?*

— Імкненьне чалавека ўвасобіць у ценю непаўнавартасныя й прымітыўныя бакі сваёй натуры замацоўваецца ўжо на роўні этыялягічных легендаў славянаў. У адной з баўгарскіх легендаў апавядаецца пра тое, як Бог, стварыўшы Неба і Зямлю, убачыў у вадзе свой цень і сказаў: «Устань!». І тым выклікаў да жыцьця д'ябла. Праўда, напачатку зь ім ён быў у добрых стасунках, але ж д'ябальская натура ўзяла сваё. Як працяг касмаганічнай лініі разглядаецца польскае паданьне пра тое, што Ева зьяўляецца якраз зь ценю Адама. Як бачым, у ценю — як бы другаснае, як бы адбітак у крывым люстры: і я — і ня я. Але адсылкі да дэманалягічных уяўленьняў відавочныя.

— *А сам дэман? Ён таксама мае цень? Ці й цень ягоны «не такі»?*

— Цень наагул выступае як адна з гіпастасяў міталагічнага пэрсанажа, прычым, для некаторых зь іх характэрная адсутнасьць ценю, у іншых іх адразу два, ці нават больш. Асабліва паказальным ёсьць вытлумачэньне асобных рытуалаў, што тычацца ведзьмаў, Мікалаем Нікіфароўскім:

Ведзьма не адчувае болю, калі яе б'юць па целе, але яна адчувае боль у сто разоў мацнейшы, калі б'юць па яе ценю: гэты цень «прыхвасьцень» ведзьмы — адзін з чарцей, які й перадае ведзьме ўдары. Асабліва страшнымі бываюць удары па ценю асьвечанымі прадметамі: яны могуць нават загубіць ведзьму.

Як бачым, цень наўпрост раўнуецца да чорта — падкрэсьліваецца магчымасьць гэты самы цень чорту прадаць.

— Продаж свайго ценю чорту — матыў, даволі папулярны ва ўсясьветнай традыцыі. Цень прадавалі, як і душу. Цень станавіўся прадметам гандлю й маніпуляцыяў. Калі ж цень «прадаецца», значыць, ён аддзяляецца ад цела? Ці ўсё ж гэта орган?

— У адрозьненьне ад той жа душы як сымбалічнага двайніка чалавека, цень матэрыяльны ў тым сэнсе, што яго можна бачыць. Акрамя таго, цень уяўляецца як існасьць, якая мае і ўласную прыроду. Таму ў сыстэме магічных правілаў агаворваецца трапляньне чалавека ў поле чыйго б ні было ценю, бо гэта прыводзіць да ўлады над ім. У фразэалёгіі «цень навадзіць» на кагосьці азначае «абгаворваць яго, абвінавачваць». Верылі нават у тое, што вельмі небясьпечна трапіць у поле якога-небудзь шкоднага ценю, праз гэта можна захварэць і нават памерці. Што да пытаньня, ці ёсьць цень цялесным органам?.. Адназначна так кваліфікаваць яго нельга з дапамогаю мэдычнай тэрміналёгіі. Мы кажам: сэрца баліць, жывот, нага, і нават душа баліць, а цень не, не баліць.

— Дык і валасы не баляць, і пазногці...

— Але іх можна абрэзаць, і яны адрастуць. Цень — не. Але, як і валасы ці пазногці, цень можа «захварэць».

— Захварэць? Цень?

— І называлі беларусы такую немач, што навальвалася нават і на цень чалавека, — сьцень. У народзе ж казалі:

Сьцень ад пуду бывае. Цені тады, кажуць, у чалавека няма. Сохне, хварэе... Ходзіш як сонны й прама ўваччу становіцца. Сьцень, па вызначэньні знахараў, гэта хвароба ўласнага ценю, бывае тады гарачае трызьненьне й галюцынацыі, такія, што чалавек аж на сьцяну дзярэцца.

Як бачым, сымптаматыка сьцені зводзіцца да агульнага недамаганьня, зьніжэньня вагі й псыхічнай нестабільнасьці, гэта значыць, дыягназ блізкі да такіх хваробаў, як суроці ці пярэпалах. Адрознай рысаю ёсьць улучэньне ў мэдычны дыскурс уласна ценю. Згодна з народнымі апісаньнямі, пры сьцені цень зьнікае, наводзіць на чалавека страх альбо проста захворвае.

— Як жа лекавалі сьцень? Калі лекавалі, вядома...

— Згодна з апісаньнямі, сьцень змываюць, топяць, спальваюць, выкурваюць, аддаюць курам — словам, выдаляюць зь цела й пераводзяць у тагасьветную прастору. Гэткі шлях цалкам натуральны ў рэчышчы ўспрыманьня хваробаў як выніку інтэрвэнцыі іншасьвету ў чалавечае цела. Лекаваньне тады мяркуе выдаленьне дэманічнага кампанэнту й наступнае ягонае вяртаньне ў адпаведныя яму лёкусы:

Хворага выносяць у сонечны дзень на двор, кладуць на шырокую, загадзя прыгатаваную дошку й акрэсьліваюць вугалем ягоны цень. Часам абразаюць пілою тыя часткі дошкі, якія выходзяць за межы абрысаў ценю, але гэта неабавязкова. Гэтую дошку з абрысам ценю топяць у крыніцы, прыгаворваючы: «Каб ты не варочалася, каб ты ўтапілася». Калі вяртаесься пасьля дадому, нельга азірацца назад. Часам спальваюць цень (дакладней — тую дошку, на якой ён быў акрэсьлены) у печы, на двары або на гародзе.

— У чым жа бачылі прычыну такое немачы? Відаць, ценю холад ці нястраўнасьць ня страшныя. Адкуль тады хвароба?

— У беларусаў найменьне «сьцень» пазначае перадусім пэўную форму пярэпалаху, ягоны вынік. Ад страху, як бачым, ня толькі сэрца падае ў пяткі, душа выскоквае, але й цень лякаецца. Паказальныя тут атрыбуты сьцені ў замовах, роўныя з атрыбутамі-паказаньнямі на крыніцу пярэпалаху:

Выбіраю сьцень сабачы, кашачы, земляны, ветраны, агнявы, з ручак, з ножак, з пальчыкаў, з-пад пальчыкаў, з усіх тыя жывата, з буйнай галоўкі... мужчынскі, жаноцкі, хлапцоўскі, удоўскі, зьвярыны, зьмяіны. Бог з помаччу, а я з малітвай.

Было й нават прамое атаесамленьне:

Добры дзень табе, ляг, ты сьцень, не хадзі ты, ляг, ні ўначы, ні ўдзень.

— Вы сьцьвярджалі, што цень — абавязковы для кожнага з нас. А рытуал прадпісвае ягонае спальваньне. Як разьвязаць такую супярэчнасьць?

— Відаць, у выніку спалоху альбо якой-небудзь дысгармоніі ў арганізьме парушаецца прыродны балянс

між целам і ценем, цень бярэ на сябе дэманічныя функцыі й тым атрымлівае пэўную ступень аўтаномнасьці. Ну й выклікае хваравітыя сымптомы. Словам, цень захворвае й набывае дэманічнага дублета — сьцень, а іхны ўладальнік пакутуе на аднайменную хваробу. Рытуальная тэрапія сьцені засяроджвалася таму вакол маніпуляцыяў зь ценем хворага, што кіравалася на іхнае разьвядзеньне й наступнае выдаленьне дэманічнай сьцені ў тагасьветную прастору.

— Ізноў прыгадаем Юнга, які цень наагул адносіць да асноўных архетыпаў чалавечай псыхікі:

Цень — гэта ўсё тое брыдкае, бруднае, незразумелае, што жыве ўнутры ў нас і што мы хаваем глыбока ў сабе. Выдаліць цень з дапамогаю доказаў ці разважаньняў немагчыма, дый не бывае чалавека бязь ценю, гэта неабходны складнік ягонай псыхікі.

— А мітапаэтычны комплекс удакладняе: цень ёсьць неад'емнай часткай мікракосму чалавека. Але гэта ня той адмоўна маркіраваны элемэнт, да выдаленьня альбо падаўленьня якога чалавек мусіць імкнуцца. Гэта ў такой жа ступені неад'емны й арганічна ўласьцівы «свой» чужы сьвет, у дачыненьнях зь якім патрэбныя рэглямэнт і гармонія. І мы мусім гэтую гармонію ўсяляк падтрымліваць, каб не пакутаваць на сьцень ды каб не трапляць у сытуацыі, шматразова апісаныя ў мастацкай літаратуры. Памятаеце, герою там са зьдзіўленьнем паведамлялі: «Пане, дык у Вас жа няма ценю!..»

МЕНСКАЕ КАПІШЧА

Размова з Тодарам Кашкурэвічам

Апошнім у Эўропе гарадзкім культавым паганскім аб'ектам лічыцца менскае капішча, якое дзейнічала яшчэ ў першыя дзесяцігодзьдзі XX стагодзьдзя ледзь ня ў самым цэнтры вялікага гораду, у раёне цяперашняй Лодачнай вуліцы. Навуковым тэрмінам «капішча» называюць месца, дзе адбываліся паганскія рытуалы: ахвяраапрынашэньне, розныя паганскія сьвяты. Яшчэ ў народзе гэтае месца называлі сьвяцілішчам, малельняй ці проста каменем.

— Больш за дзесяць стагодзьдзяў беларусы вызнавалі хрысьціянскую рэлігію, і тым ня меней захоўвалі традыцыі паганства. Чаму? Ці ня ёсьць такое злучэньне хрысьціянскага й паганскага пачаткаў нацыянальнай рэлігійнай і культурнай адметнасьцю?

— Сапраўды, беларускай традыцыі гэта ўласьціва. Хрысьціянства на беларускіх землях пашыралася паступова і ўжывалася з культамі дахрысьціянскімі. Да нашага часу яшчэ ў вёсках можна напаткаць вельмі архаічныя рэлікты дахрысьціянскай культуры, уяўленьняў і, нават, магічнай практыкі. Вельмі паказальным у гэтым сэнсе зьяўляецца менскае капішча, тоеснае капішчам многіх эўрапейскіх народаў.

— Калі ўзьнікла гэтае менскае капішча, як яно выглядала, якая была ягоная канструкцыя?

— У народзе яно называлася малельняй ля каменя. У XIX стагодзьдзі і ў 1920-х гадах гэтае капішча разьмяшчалася на ўскрайку гораду. Але гэта ня болей за кілямэтар ад сакральнага цэнтру Менску, дзе зна-

ходзіліся кляштары, цэрквы, касьцёлы, ратуша. Месца ж, дзе была малельня, досыць дзікае, зарослае ельнікам, вольхаю, ляшчынаю. Людзі ў 1940-х гадах апавядалі знакамітаму этнографу, прафэсару Міхалу Кацару:

У даўні час тут быў густы лес, непраходная балотная дрыгва, адным словам, суцэльнае глупства. Як пойдзе ў гэты гушчар чалавек, дык яго задурыць, замуціць галаву. Чэрці яго водзяць па балоце, пакуль чалавек не загразьне ў дрыгве. А на пырыгорку, на высокім кургане, сярод гэтага лесу стаяў гэты камень. Ходзяць пра яго ў людзей чуткі, што той, хто авалодае гэтым каменем, стане багатым і шчасьлівым. Вось і захацелася лесавіку й вадзяному займець камень. Заспрачаліся. А каб вырашыць спрэчку, пайшлі да свайго старэйшага. Той сказаў: хто безь перадыху ўзьнясе камень на скрыжаваньне дарог, той і будзе гаспадаром яго. Кінулі жэрабя. Першым выпала несьці лесавіку. Але, як ні стараўся лесавік, падняць камень ня змог. Не дапамаглі яму й ягоныя падначаленыя — лясныя зьвяры. Тады ўзяўся за камень вадзяны. Узваліў ён камень на плечы й панёс. Напужаўся лесавік, што камень дастанецца вадзяному. Падставіў ён яму падножку. Заваліўся вадзяны на беразе Сьвіслачы. Зваліўся й камень на самы бераг ракі. Вось камень і ляжыць. Ані лесавік, ані вадзяны не завалодалі ім. А было гэта вельмі даўно. Так даўно, што нават старыя людзі ня памятаюць. З таго часу й стаіць тут гэты камень.

Гэтая легенда пацьвярджае, што капішча ўтварылася ў вельмі далёкі час, у міталягічную эпоху.

— Як выглядала апошняе эўрапейскае капішча?

— Гэта быў насьціл з дубовага бярвеньня над ракою Сьвіслаччу, у якім была дзірка, зь яе бралі сьвятую

ваду. Рос аграмадны, на чатыры абыймы дуб, які называўся «волат», каля яго маліліся, на яго вешалі ахвярныя ручнікі. Там жа ляжаў камень паўсфэрычнай формы, якога звалі «дзед», яму таксама прыносілі ахвяры. Відавочцы кажуць, што ён быў абвязаны ручнікамі, фартухамі, на яго вылівалі віно, мёд, і заўсёды над ім круціліся пчолы. І самы, бадай што, цікавы элемэнт гэтага сьвяцілішча, — агонь, або ахвярнік. Гэта прыкладна даўжынёю з мэтар пабудова з камянёў, на цэгле, шырынёю з мэтар і вышынёю да двух мэтраў — такі каменны слуп, дзе разводзіўся агонь. На гэтым агні спальваліся вантробы, ногі, рогі прынесеных у ахвяру жывёлаў. Ну, а мяса забіраў сабе сьвятар.

— І там віравала жыцьцё, цэнтральнымі асобамі якога былі знахары, калдуны?

— Слушна. Вось сьведчаньне жыхаркі Менску Хрысьціны Несьцяровіч:

— Ці хадзіла, пані, маліцца да каменя?
— Так, хадзіла. Хадзіла маліцца і ў царкву. Там я была кожную нядзелю. Ну, а калі што забаліць, ці жывот, ці што іншае, то тады хадзіла да каменя.

І яшчэ адзін вельмі цікавы ўспамін:

У адной жанчыны не было дзяцей, але яна вельмі хацела нарадзіць дзіцё. І ніякія сродкі ёй не дапамагалі. Дык знахар сказаў, што ён дапаможа ейнай бядзе. А для гэтага трэба было зрабіць так. У самую цёмную ноч прыйсьці да капішча. Сесьці голым месцам на камень. І каб спадніцай накрыць увесь камень. Так трэба рабіць тры разы. Пры гэтым трэба сказаць тры разы «Дапамажы, Божа!». Пасьля гэтага ў той бабы нарадзілася некалькі дзяцей. Абое, і муж, і жонка, былі задаволеныя. Быў задаволены й знахар, што ўратаваў сям'ю ад бяды.

— А знахары, калдуны, сьвятары — што гэта былі за людзі?

— Даўгавечнікі Менску расказвалі, што калдуны былі розныя. Адны прымалі ў сябе дома. Другія — хадзілі па хатах, так бы мовіць, на выклік. І толькі трэція, найбольш моцныя й найбольш важныя, мелі капішчы ці малельні. Дынастыя менскіх ведуноў, ці знахараў, ці калдуноў зьяўляецца найбольш вядомай. Людзі апісвалі іхны выгляд, асабліва старога Савасьцея, як яго звалі, або Савелія, ці Саўкі, мужчыны, які дажыў да ста гадоў. Поўны, мажны, з чорнымі валасамі, упэўнены ў сабе, удалы і ўмелы, і хітры, і мудры. Існавала цэлая дынастыя сьвятароў на менскай малельні. І ўсе яны мелі адно імя — Савасьцей, або Савелій, або Саўка. Імя ня ёсьць выпадковым з гледзішча знакавасьці. Менавіта імёны Саўка, Совій былі эпітэтамі Перуна.

— Як ставіліся людзі да калдуноў?

— Людзі ставіліся да калдуноў вельмі па-беларуску: калі што забаліць, здохне жывёла ці скрадуць жывёлу, калі трэба палячыцца, дык ішлі да знахара. Ну, а калі не атрымлівалася, чары не спрацоўвалі, дык маглі знахара й пабіць. Але ўвогуле, стаўленьне да іх было вельмі паважнае. Зноў жа, як казала адна жанчына, раней да калдуноў ставіліся з павагай, як да людзей сьвятых, на іх маліліся. Яны ў сьвядомасьці беларусаў мелі статус ня меншы, чым бацюшка або ксёндз. Праўда, іхныя ролі былі розныя. Як сьвята — ішлі ў царкву, а як штосьці забаліць, здарыцца якая бяда, дык ішлі да знахара.

— Чаму менавіта ў Беларусі й чаму менавіта ў Менску даўжэй, калі параўнаць зь іншымі эўрапейскімі народамі, захоўвалася паганская традыцыя веры ў калдуноў, вешчуноў?

— Чаму ў Менску, я ня ведаю. Гэтае пытаньне, напэўна, застанецца на вякі. А чаму ў Беларусі, дык ёсьць некалькі меркаваньняў. Па-першае, відаць, паўплывала рэлігійная талерантнасьць, якая замацавалася яшчэ ад часу Вялікага Княства Літоўскага. А зь іншага боку — відавочна, што гэта зьвязана з прыроднымі ўмовамі Беларусі, бо гэта пераважна лясны й балоцісты край. Людзі са шматлікіх вёсак выходзілі «ў сьвет», як кажуць, два разы за жыцьцё, бо бліжэйшая царква ці касьцёл знаходзіліся за пяцьдзясят вёрстаў. Прырода спрыяла захаваньню традыцыйных уяўленьняў. Традыцыйная культура, традыцыйная мадэль сьвету беларусаў вырастае з гэтай прыроды, адухаўляе яе й надае свой стыль, можна сказаць, пэўны кшталт апісаньня і ўваходжаньня ў гэты краявід, гэты ляндшафт.

ЗАГАДКІ Й РАЗГАДКІ СНОЎ

Размова з Алесем Анціпенкам

У плыні бульварнай літаратуры, якой запоўнены беларускі рынак, шмат перадрукаў сумнеўных соньнікаў. Яны прынесеныя з усяго сьвету. Але ёсьць адна кніга іншага кшталту — «Беларускі народны соньнік», складзены вядомым беларускім фалькларыстам Уладзімерам Васілевічам. У кнізе сабраныя матэрыялы, што запісаныя фалькларыстамі непасрэдна з вуснаў народу. А гэта азначае, што тлумачэньні сноў як бы зьяўляюцца часткай народнай творчасьці. І як пісаў яшчэ ў пазамінулым стагодзьдзі Мікалай Нікіфароўскі, на народных тлумачэньнях сноў не адбіліся соньнікі маскоўскага рынку. Натуральна, толькі наіўны, даверлівы чалавек будзе зьвяраць убачанае ў сьне з растлумачаным у кнізе, перажываючы й чакаючы, калі абяцанае ў ёй нарэшце спраўдзіцца. Сур'ёзны чытач знойдзе багаты сьвет народных асацыятыўных уяўленьняў. Спробы народных разгадак сноў, напэўна ж, даюць разуменьне, у якіх кірунках ішла чалавечая думка, як у снах адбіліся псыхалёгія нацыі й ейны досьвед.

— Як можа прачытаць «Беларускі народны соньнік» з пазыцыяў сучаснага чалавека навуковец?

— Падобныя зборнікі, натуральна, ёсьць у кожнага народу, і гэта сьведчыць толькі пра тое, што сон — вельмі істотная й, я сказаў бы, адна з самых загадкавых зьяваў чалавечае псыхікі. Безумоўна, сон выклікаў цікавасьць і ў нашых продкаў. А наколькі ён сапраўды

ёсьць важнай часткай нашага псыхічнага жыцьця, сьведчаць элемэнтарныя разьлікі, якія зрабілі сучасныя псыхолягі. Прыкладна трэцюю частку свайго жыцьця чалавек праводзіць у стане сну, гэта прыблізна дваццаць пяць гадоў жыцьця. Каля шасьці гадоў мы бачым сны. Невыпадкова, што гэта мусіла абавязкова знайсьці адлюстраваньне ў той схеме сьветабачаньня, якую будаваў чалавек.

— Сон — таямніца. Дык якім чынам таямніцу можна суаднесьці са сьветабачаньнем асобы, а тым болей цэлага этнасу, канкрэтна — этнасу беларускага?

— Сны — гэта ўнівэрсальная зьява, своеасаблівая філязофія сьвету, дзе ёсьць дзьве часткі: псыхічны сьвет і сьвет фізычны, у якім жыве чалавек. Што тычыцца менавіта кнігі Васілевіча, дык тут мы прачытваем сьветапоглядныя рэчы, характэрныя для нашага народу. Найперш — вельмі старажытны пласт сьветаўспрыманьня, які зьвязаны з дахрысьціянскім пэрыядам. Можна заўважыць цікавыя паралелі. Літаральна на пачатку гэтай кнігі ёсьць інструкцыі, рэкамэндацыі, як бачыць праўдзівыя сны. Такую ж структуру, структуру падрыхтоўкі да мэдытацыі, маюць усходнія рэлігійныя сыстэмы. І ў дадзеным выпадку я маю на ўвазе ёгу. У соньніку сказана, напрыклад, ня есьці перад сном мяса, капусты, гароху, бобу й наагул цяжкой стравы. Ёгі — вэгетарыянцы, і такім чынам чалавек рыхтуецца да мэдытацыі, якая ёсьць спосабам убачыць пэўныя праўдзівыя рэчы, што нябачныя нашым фізычным зрокам. Ці, скажам, ня піць гарэлкі, кавы й гарбаты. Усе напоі, якія ўзбуджаюць чалавека, у ёзе забараняюцца. Альбо перад сном праветрыць хату — гэта трывіяльная рэч, але яна ўваходзіць у вельмі складаную сыстэму ёгі. Ці ні з кім не сварыцца, не спрачацца. Гэта тое, што называецца ёгаўскай этыкай, якая таксама рыхтуе чалавека да

глыбокага трансу, да праўдзівай мэдытацыі. Для нашых продкаў было абсалютна зразумелай рэччу, што існуюць два сьветы, таму ў іх нават не ўзьнікала сумневу ў рэальнасьці таго сьвету, куды чалавек трапляў праз сны. Сны, у дадзеным выпадку, былі проста спосабам уваходу ў гэты другі, днём нябачны сьвет — сьвет сьненьняў. Прачытаем асобныя тлумачэньні сноў зь «Беларускага народнага соньніка»:

Сварыцца — памірыцца з ворагам.
Сьмяяцца — будзеш плакаць, бо людзі абсьмяюць.
Цалаваць ладную дзяўчыну — спаткаесься з фальшам.
Кроў чалавечую бачыць — сваяк прыедзе.
Есьці ў сьне мёд — дык пагана, горка табе будзе.
Калі ў сьне быццам то ўсерасься — разбагацееш.
Плакаць у сьне — на радасьць.

Нашы продкі меркавалі, што сны зьвязаныя паміж сабой. Паміж імі ёсьць пераход, але яны зьвязаныя паводле прынцыпу люстэркавага адбітку, на антытэзе. Тое, што чалавек бачыць у сьне, потым інтэрпрэтуецца з супрацьлеглым знакам.

— Як Вы маглі б асэнсаваць мэтафарычнасьць тлумачэньня сноў і якія сымбалі найчасьцей сустракаюцца ў беларускіх тлумачэньнях сноў?

— Сон — гэта заўсёды пасляблены рацыянальнага пачатку. Менавіта ў гэтых пераходных станах якраз і абуджаецца эмацыйная сфэра чалавека. У пэўным сэнсе чалавек, які быццам пераходзіць у той нядзённы, нябачны сьвет, ёсьць паэтам. А паэзія — выйсьце зь дзённага сьвету рэчаў, выйсьце ў той сьвет, дзе пачынае прамаўляць у чалавеку ягоны эмацыйны пачатак. Некаторыя тлумачэньні сноў у кнізе Ўладзімера Васілевіча проста паэтычныя, як радкі недапісаных вершаў:

Птушак дзікіх бачыць — падарунак будзе. А злавіць іх — на радасьць.

Хустку бачыць — ліст прыйдзе. Хустку рась-сьцілаць — ліст пісаць. Чорная хустка — благія весткі.
Блудзіш у сьне й выйдзеш, дык выйдзеш зь бяды, а не — дык чакае бяда, турма.
Ашукаць каго — бач, каб сам ня быў ашуканы.
Сьпяваць у сьне — кажуць, плакаць будзеш.

— Ёсьць некалькі падыходаў ва ўсясьветнай літаратуры да разуменьня снабачаньняў, іхнага тлумачэньня. Фройд тлумачыў іх праз эратычнае ўсьведамленьне, адчуваньне чалавека. Але вядомая знакамітая формула Шэксьпіра: «Сон ёсьць ілюзіяй сьмерці». Беларускія тлумачэньні сноў — бліжэй да Фройда ці Шэксьпіра?

— Шэксьпір бліжэйшы да корпусу тых сабраных сноў, якія ёсьць у гэтай кнізе. Сапраўды, нашы продкі, ўспрымалі пераход у стан сну як часовую сьмерць. І таму людзі часта бачылі нябожчыкаў, што абсалютна натуральна, бо нябожчыкі ёсьць часткаю таго нябачнага, нядзённага сьвету. Таму, відавочна, там, у снах, яны сустракаліся з анёлам, чортам, Богам, з Божай Маці. Шмат якія сны тлумачацца як прадвесьнікі сьмерці ці нейкай хваробы, што мусіць напаткаць чалавека неўзабаве. Я думаю, гэта абсалютна натуральная рэч, і Шэксьпір мае рацыю.

Пахаваньне бачыць — хаўтуры й будуць.
Маці бачыць — памрэ скора. Маці-нябожчыцу — сам памрэш, па цябе прыходзіла.
Вясельле бачыць — у тым доме хаўтуры будуць.
Гасьцей бачыць у сябе — мярцьвяк будзе ў двары.
Калі замужняя жанчына сасьніць сябе без спадніцы — хутка памрэ ейны муж.
Папа бачыць — мець справу зь нячыстай сілаю.

— А Фройдаў падыход да вытлумачэньня прыроды сноў? Ці выяўляецца ён у беларускім соньніку?

— Я не знайшоў нейкіх такіх выразных тлумачэньняў сноў, якія б паказвалі на прыхаваны, менавіта эратычны, зьмест сноў. Хаця тут ёсьць некаторыя падобныя тлумачэньні сноў — што азначае, напрыклад, бачыць голую дзеўку ў сьне. Такія тлумачэньні зьвязаныя зь нейкімі эратычнымі памкненьнямі, але, мне падаецца, што наагул пераказ эратычных сноў цэнзураваўся. Трэба ўлічыць, што большасьць сабраных сноў у гэтай кнізе былі запісаныя ў XIX стагодзьдзі. Гэта азначае, што паноўным сьветапоглядам у беларусаў у той час было хрысьціянства. Хрысьціянства, як вядома, мае пэўныя маральныя засьцярогі адносна заглыбленьня ў гэтую сфэру. Псыхолягі заўважылі, што менавіта людзі цэнзуруюць зьмест падобных сноў. І ёсьць канкрэтныя назіраньні, якія паказваюць на тое, што калі чалавек прачынаецца, дык ягоная сьвядомасьць пачынае працаваць як цэнзар у пераказе зьместу сну.

— Чаму людзі ў снах так часта бачаць непрыемнае?

— Ёсьць некалькі тлумачэньняў. Некаторыя псыхолягі лічаць, што сон ёсьць пэўнай падрыхтоўкай чалавека да абуджэньня, да працягу жыцьця. А ў жыцьці, сапраўды, здараюцца непрыемнасьці, гора, паміраюць блізкія людзі. І сон, уваходзячы ў нашу сьвядомасьць, падрыхтоўвае чалавека да сустрэчы зь нечаканымі, непрыемнымі сытуацыямі, бо ў рэальным жыцьці, як мы ведаем, наша сьвядомасьць іх адкідае, спрабуе не заўважаць. Так, чалавек заўсёды ўнікае думкі, што ён можа некалі памерці або захварэць. У гэтым сэнсе падсьвядомасьць больш рэалістычная, чым сьвядомасьць. І падсьвядомасьць засяроджваецца на хваробах, сьмерці. У сьне падсьвядомасьць працуе як бы ў супрацьлегласьць сьвядомасьці дзённага сьвету, у якім мы звычайна й большую частку нашага жыцьця знаходзімся.

ГАДАВОЕ КОЛА Й БЕЛАРУСКІ ЛЁС

Размова зь Пятром Васючэнкам

Больш за сем тысяч гадоў таму, як сьведчыць Біблія, Гасподзь, Творца існага, даў ход галяктыкам, зоркам і плянэтам. Ад тае пары мільярды касьмічных гадзіньнікаў пачалі адлічваць кожны свой час. І самым зразумелым для насельнікаў Зямлі сталася сонечнае гадавое кола. Менавіта яно вымярала чалавечае жыцьцё й гісторыю чалавецтва. Міталёгія, рэлігія, навука, культура — кожнае па-свойму — трактавалі хаду часу й падлічвалі век Сусьвету й чалавецтва. Але гадавое кола, зь ягонай зададзенасьцю й непазьбежнасьцю, прызнавалася ўсімі. Яно было сапраўды тым адзіным рытмам, які зьвязваў рытм чалавечага жыцьця з рытмам Сусьвету, з рытмам космасу. Беларусы ў вылічэньні часу не былі выключэньнем з правілаў.

— Але ці не былі нашы продкі цалкам замкнёныя ў гэтым коле? Можа, нават адчувалі сябе палоньнікамі гэтага кола?

— Сапраўды, усё жыцьцё нашых продкаў было зьвязанае зь пераменамі, якія адбываюцца на працягу году. Лета зьмяняе вясну, восень зьмяняе лета, і трэба сказаць, што продкі нашы не адчувалі сябе ахвярамі, хоць і былі палоньнікамі гадавога кола. Я мяркую, што яны адчувалі сябе шчасьлівымі ў гэтым коле, бо ведалі, што будзе восень — будзе ўраджай, будзе вясна — настане час сяўбы. Гадавое кола зьмяшчала й іхныя веру, дабрабыт, зямную працу, каханьне, сьвяты. Хутчэй, наш продак дбаў пра тое, каб гэтае кола працягнула сваю хаду. І таму ён прыносіў ахвяры, каб не памерла сонца. Быў і дзень ушанаваньня

стралы — абрад, прысьвечаны таму, каб доўжылася гадавое кола, каб быў ураджай, каб пладзіліся статкі й каб працягваўся чалавечы род.

— Калі казаць пра архаічных беларусаў, дык, напэўна, можна зазначыць, што кола было й іхным шчасьлівым фатумам. А што зьмянілася тут са зьменай веры?

— Хрысьціянства шмат што памяняла ў побыце беларуса, але яно захавала гадавое кола. Сьвяты памянялі свой рытуал, але самі яны засталіся. Хіба што Ярыла ператварыўся ў Юр'я, Купальле — у сьвята ў ноч сьвятога Яна, а Куцьця — у Раство Хрыстова. Але паэзія гадавога кола, ягоная рытміка захаваліся. Невыпадкова адзін зь першых хрысьціянаў у Беларусі Кірыла Тураўскі паэтызаваў надыход вясны, зьвязваючы Вялікдзень ня толькі з Уваскрэсеньнем Хрыстовым.

— Тут відавочныя агульныя праславянскія ўяўленьні. Але ў Сярэднявеччы, у эпоху Рэнэсансу беларускія хлопцы пачынаюць ужо вандраваць па Эўропе, вучыцца ў найлепшых эўрапейскіх унівэрсытэтах, дзе знаёміліся й з ідэямі пратэстанцтва. Прагрэсіўнае мысьленьне адукаваных беларусаў ці адбілася на разуменьні сонечнага гадавога кола?

— Беларус за часам Сярэднявечча, Рэнэсансу апынуўся ў іншым сьвеце, населеным іншымі рытмамі, а часам і арытміямі. І ў гэтым сьвеце вобраз гадавога кола, ягоны сымбаль, на нейкі час як бы адышоў на другі плян. Вельмі сымптаматычна, што нашы летапісы ў гэты час перасталі быць, уласна кажучы, гадавымі запісамі, яны сталі хронікамі й апісвалі падзеі, якія выйшлі за межы гадавога кола. Але ў генэтычнай памяці беларусаў вобраз, сымбаль гадавога кола ўсё ж застаўся — і зноў вярнуўся да свайго куль-

турнага гістарычнага жыцьця, мяркую, у XIX стагодзьдзі, дый застаецца і ў нашым часе таксама.

— Чаму менавіта ў XIX стагодзьдзі выяўляецца новая гістарычная актуальнасьць гадавога кола?

— Пачатак XIX стагодзьдзя — гэта пачатак вялікіх ілюзіяў. Чалавецтва ўваходзіла ў стадыю цывілізацыі. А беларускія культурныя дзеячы — у час, калі культура стваралася ў шляхецкіх сядзібах, была замкнёная ў іх. Чалавек — творца гэтай культуры — у існасьці зноў уваходзіў у стасункі зь біярытмамі, судакранаўся з гэтымі рытмамі, якімі жыве супольна прырода, чалавек і Сусьвет. І такім чынам у асяродзьдзі гэтай шляхецкай культуры ўзьніклі творы, што адлюстроўваюць сядзібнае сьветаўспрыманьне. Кампазыцыйны пачатак гэтых твораў — усё тое ж гадавое кола. Прыгадайма твор Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня...», дзе распавядаецца пра калядны цыкль. І раман Элізы Ажэшкі «Над Нёманам», і «Пан Тадэвуш» Адама Міцкевіча, і цыкль вершаў вясковага лірніка Ўладзіслава Сыракомлі зноў падпарадкаваныя гэтым рытмам. Тады ж беларусы адчулі й ходу гісторыі, менавіта ў гэты час яны змаглі азірнуцца на мінулыя эпохі й супаставіць зь імі эпоху рэвалюцыяў ды іншых сацыяльных зрухаў. Якраз тады гісторыя пачала ўсьведамляцца як цыкль, правобразам якога зьяўляецца гадавое кола. У такой мадэлі адно з дамінантных месцаў належала вобразу вясны. Вось жа і Ўладзіслаў Сыракомля выкарыстоўваў яго ў зьвязку з падзеямі 1848 году. Тады ў Эўропе пачыналася гэтак званая «вясна народаў». Хваля рэвалюцыяў і паўстаньняў пракацілася па найбуйнейшых эўрапейскіх сталіцах. І Ўладзіслаў Сыракомля адгукнуўся вершам «Добрыя весьці», дзе апэлюе да рэвалюцыйных падзеяў і чакае, пакуль вясна дакоціцца да Беларусі. Пройдзе яшчэ трынаццаць гадоў, і ў 1861 годзе Сыракомля напіша іншы верш

— «Ужо птушкі пяюць усюды», дзе будзе наракаць на тое, што вясна не надыходзіць так хутка, як яму хацелася.

— Вельмі лёгка было атаясаміць вясну з рэвалюцыяй, нейкім сацыяльным ці нацыянальным зрухам, які вядзе да лепшага. А што наконт астатніх сэзонаў — лета, восені, зімы?

— А вобраз восені й зімы ня менш лёгка можна атаясаміць са старасьцю сьвету, старасьцю грамадзтва, заняпадам і рэакцыяй. І ў бальшыні выпадкаў так і здаралася. Прыкладам, у паэме «Сон на кургане» сацыяльныя замаразкі Янка Купала атаясамлівае з адвечнай зімой. У той жа час Адам Міцкевіч у паэме «Пан Тадэвуш» пачынае твор вясною й завяршае твор новай вясною, калі ў Беларусь прыходзіць Напалеон, прыносіць з сабою новыя спадзяваньні, і калі шляхта як бы аджывае дзеля новага жыцьця й яднаецца з клічам «Кахаймася!». Разам з тым, восень і зіма таксама паэтызаваліся ў гэтым цыклі. Восень у паэме Адама Міцкевіча «Дзяды» звычайна зьвязвалася зь вяртаньнем да мінуўшчыны, з уваскрэсеньнем душаў памерлых. Тое ж самае можна казаць і пра паэму Янкі Купалы «На Куцьцю», дзе ўваскрасалі волаты мінулага часу.

— А чаму ў беларускай літаратуры такое непрывабнае лета?

— Я сказаў бы пра тое, што з усіх летніх сьвятаў нашы паэты найбольш шануюць Купальле. Гэта экстатычнае сьвята агню й вады. А ў астатнім лета ўяўляецца імі, як мне думаецца, даволі панылай, млявай зямной экзыстэнцыяй, як час падрыхтоўкі да жніва, да восені й зімы. Летам селянін-беларус займаецца цяжкой, маруднай і пакуль што няўдзячнай працай. Інакш кажучы, пагружаецца ў гэты цяжкі экзыстэнцыйны стан.

— XX стагодзьдзе — стагодзьдзе вельмі драматычных, часам нават трагічных катаклізмаў. Напэўна ж, літаратарам было цесна ў межах адназначнай трактоўкі гадавога цыклю?

— Мы гаварылі пра тое, чым пачыналася XIX стагодзьдзе, цяпер скажам, што тыя ілюзіі, спадзяваньні XIX стагодзьдзя пачатак XX разьвянчаў. Гэта быў час новых войнаў і новых рэвалюцыяў, яшчэ больш крывавых. І тут раптам высьветлілася, што чалавек — гэта палоньнік ажно некалькіх замкнёных колаў: прыроднага, жыцьцёвага й гістарычнага, бо беларусы адчулі й тое, што іхная гісторыя зь бясконцымі адраджэньнямі й заняпадамі таксама ў палоне гэтага кола. Найбольш балюча й драматычна зрэагаваў Янка Купала, які ў многіх сваіх творах вывеў некалькі мадэляў кола, у кожнай зь якіх шукаў сваё выйсьце. Прыкладам, цалкам замкнёнае кола ў «Адвечнай песьні». Мужык пражывае вясну, лета, восень свайго жыцьця, урэшце ўзімку, пад старасьць, яго прыдушыла ялінаю. Але й тут Купала дае яму магчымасьць знайсьці прарыў з гэтага кола: нябожчык, цень мужыка, падымаецца з магілы, каб паглядзець: ці ёсьць разрыў у гэтым векавечным коле? І знаходзіць, што разрыву няма. Параненйшаму ягоны сын арэ той самы шнур, які араў некалі бацька. Нарэшце, у шэрагу вершаў Купалы кола распростваецца ў шлях, героі ідуць немаведама куды, як у «Раскіданым гнязьдзе» альбо ў «Сьне на кургане». Вельмі часта гэты шлях завяршаецца новым колам, у якім заблукалі паяжджане ўзімку, колам, якім завяршыўся шлях героя «Сну на кургане» — векавечнай зімою й сьмерцю ягонай жонкі, гэта значыць — Беларусі. Інакш кажучы, Купала ўсё жыцьцё драматызаваў праблему замкнёнасьці чалавека ў коле абставінаў, і ўсё жыцьцё шукаў прарыву зь яго. Магчыма, і лёс самога Купалы пацьвярджае гэтае трагічнае шуканьне.

— Неразарванае кола як мадэль гісторыі. Чаму менавіта беларусы мелі (маюць?) такую мадэль?

— Зьвярнуся сьпярша да прычынаў мэтафізычных. Гасподзь памясьціў у Беларусі нейкую спэцыфічную зону — зону ціхай плыні, як называў яе Максім Гарэцкі. Зону, дзе ўсе працэсы, якія адбываюцца ў гісторыі і ў прыродзе, ідуць у замаруджаных рытмах. Усё рухаецца паволі, і беларус міжволі ўцягваецца ў гэты рух. Зь іншага боку, ёсьць і проста псыхалягічныя прычыны, паводле якіх беларусам у гэтым коле ўтульна. Гэта — іхная прыродная блізкасьць да зямлі. Гэта — прага аўтэнтыкі, якая захавалася ў нас аж да XXI стагодзьдзя. Гэта — няспыннае чаканьне пераменаў: ад сэзону да сэзону, ад Калядаў да Калядаў. Але цыклічная мадэль ня толькі фатальная. Цыклічная мадэль абнадзейвае, што вясна абавязкова прыйдзе. І ў гэтым, напэўна, надзея зайца, які варыў сваё піва напярэдадні халоднай зімы ў вершы «Заяц варыць піва» Уладзімера Караткевіча:

Туман плыве зь нізіны сівы
Над нівай голай і пустой.
«Глядзіце, заяц варыць піва», —
Жартуюць людзі між сабой.
А я відушчым бачу зрокам,
Як ён прысеў каля агню,
Трыгубы, шэры, касавокі,
І піва варыць зь ячмяню.
Яліна іскрамі страляе,
А ён прыладзіў кацялок
І трэскай варыва мяшае,
Каштуе, сплёўвае набок.
І піва заяц зварыць густа,
А на закуску — бурачок,
Трава, заечая капуста,
Галін асінавых пучок.

З зайчыхай вып'юць па маленькай
І дзеткам трошкі паднясуць,
Пужлівым галаском таненькім
«Цьвіцела морква» завядуць.
Пабачыш — не гані з абсады,
Дай хоць на гэты дзень спакой,
Павінна ж быць і ў зайца радасьць
Перад халоднаю зімой.

KAMUNIKAT.org